

otrok, opera (v hanáckém interdialektu je proteze více). Střídnice *-ej-* za některá spisovná *-i-* se značně zmorfologizovala, tj. pevně zůstává v koncovkách *velkej, velkejch*, ale ustupuje v kmeni: *výroba, výsledek* (i *vejsledek*), *výtečný* – častější je ovšem *bejk*, je *být* i *bejt*. Zhruba můžeme říci, že zatímco spisovný jazyk přijal především některé morfologické jevy, obecná čeština ustoupila ve věci jednotlivých slov. Tento vývoj, jak se zdá, může pokračovat. Aspoň do značné míry byl projeven souhlas s návrhy P. Sgalla, částečně již dříve se objevujícími, na zespisovnění 1. tvarů typu *mocť*, 2. tvaru *ho* v ak. neutra, 3. spojení typu *ty okna byly*, 4. vazeb *učit koho co, používat co*, 5. slov typu *miň* (je-li třeba to označit jako „drobnosti“ či ne, není důležité; tvaru *ho* v ak. neutra se zatím již dostalo práva spisovnosti, srov. J. Bělič, Kdo zavřel okno? Otevři ho, NŘ 44, 1961, 266).

5. Výsledek. Vcelku můžeme říci, že obecná čeština je důležitý útvar, který nachází výrazné uplatnění v celkovém systému české řeči, který však přitom nemá monopolní postavení. Velmi důležitým argumentem je tu zeměpisná omezenost. Je tu ovšem možno nacházet důvody pro uplatnění jednotlivosti.

V té věci bych chtěl znovu připomenou situaci slovenskou. Výše jsme si ukázali, že nejfrekventovanější rysy obecné češtiny se stejně liší od spisovné slovenštiny jako od spisovné češtiny. Je však řada jevů méně frekventovaných, které má slovenština shodné právě s obecnou češtinou.

Uvedeme aspoň některé (připomínám, že v některých z nich se moravské dialekty a interdialekty shodují se spisovnou češtinou; připomínám také, že uvádím jen jednotlivosti bez dalších souvislostí):

spis. čes.	sloven.	obec. češ.
<i>abychom</i>	<i>aby sme</i>	<i>abysme</i>
<i>pěci, moci</i>	<i>piecť, mocť</i>	<i>pěct, mocť</i>
<i>byla</i> (n. pl.)	<i>byli</i>	<i>byly</i>
<i>druzí</i>	<i>druhí</i>	<i>druhý</i>
<i>čtyři, čtvrtek</i>	<i>štyri, štvrtok</i>	<i>štyry, štvrtek</i>
<i>učit dceru ruštině</i>	<i>...ruštinu</i>	<i>...ruštinu</i>

Nedomníváme se ovšem, že by shoda se slovenštinou byla jediným a základním kritériem (v každém případě však neshoda se slovenským tvarem je nám výrazným kritériem proti tvaru). Jistě však nám je to novým argumentem pro to, že je možno mluvit o dalších dílčích změnách v českém spisovném jazyce.¹

Poznámka editora:
¹ Následuje ruské resumé.

Úvod do jazykovědy

(1963)

Naším úkolem je vyložit nejdůležitější pojmy a základní problémy jazykovědy (linguistiky, jazykozpytu), jejichž znalost je nutná k správnému chápání a studiu každého jazyka.

Je to nesnadný úkol. Jazykověda má za úkol výzkum jazyka – a jazyk je útvar velmi složitý, který provází člověka při vši jeho činnosti a má proto souvislosti s nejrůznějšími stránkami světového dění. Jazyk vždycky slouží nějakému účelu, a to účelu mimo sebe. Není tedy samoúčelný a proto je vždy v souvislosti s něčím mimo sebe. Věda o jazyce má proto v sousedství mnoho věd, které musí považovat za vědy pomocné.

Především stojí jazykovědě blízko věda o literatuře, tak blízko, že v minulosti se někdy obě vědy shrnovaly (a někdy ještě shrnují) pod společným jménem *filologie*. Toto sblížení je oprávněno proto, že literatura má jazyk jako vyjadřovací prostředek. Ovšem jsou tu i argumenty proti tomuto sblížení: jazyk v literatuře vyjadřuje mnohem více než prostý text neliterární.

Další věda, blízká jazykovědě, je *psychologie* a *psychiatrie*. Mluva je velmi úzce sdružená s psychickým děním, zvláště s myšlením – to je každému jasné, a proto se velmi mnoho o vztahu jazyk a myšlení uvažuje. Není tu však jasno dosud ani o nejjzákladnějších věcech.

Velmi důležitá je pro uplatnění linguistiky pedagogika. V pedagogice nalézá linguistika nejstálější svazek s praxí. Vyučování ať mateřskému jazyku (stylistický výcvik), ať cizímu jazyku je vždy neoddělitelnou součástí pedagogiky a praktickou prověrkou linguistické teoretické práce. Po dlouhá staletí středověku, kdy teoretická linguistická práce utichala, byla skoro jedinou linguistickou činností praktická práce se žáky, opakovaná rok od roku stejně se stejnými metodami a příručkami. Tak se mohlo v nové době navázat na dědictví starověku.

Dále jsou pro linguistiku důležité vědy společenské vůbec (historie, *archeologie*, zeměpis člověka, ekonomie atd.). Jazyk je nesporně jevem společenským,

a proto je pro jeho vývoj důležité poznat vývoj jiných stránek lidské společnosti. A tak zvláště v 19. století, kdy byla v popředí vědeckého zájmu o jazyk historie jazyka, stala se historie velmi důležitou pomocnou vědou jazykovědy.

V posledních letech stávají se pro linguistiku velmi důležitými logika a matematika. Jazyk představuje velké množství faktů, které je třeba matematicky zpracovat – pro různé účely, jako dnes např. pro účely strojového překladu – a proto dnes linguistika musí spolupracovat s matematikou. Logika umožňuje lépe poznat vnitřní stavbu jazyka a po případě snažit se o lepší jazyk, budovaný na vědeckých základech.

Konečně vše, co existuje, je nějak vyjadřováno jazykem. Proto i ontologie, věda o skutečnostech světa, je důležitá pro jazykovědce.

Jazykovědná práce zdůrazňuje brzy spojení s tou, brzy s onou vědou. Někdy se také jakékoli spojení s vědami jinými popírá, ovšem neúspěšně. Tento kolsávý vývoj, spojený ještě s tou skutečností, že jazykověda je rozdělena na mnoho spolu málo spolupracujících disciplin, způsobuje, že jazykověda je věda velmi málo hotová a ujasněná. Po 2 000 letech odborné práce linguistické jsou mezi linguisty neshody v nejzákladnějších věcech, i v tom, čemu se vlastně nejvíce mají věnovat. Taková neujasněnost je vidět na historii. Zatímco např. antičtí jazykovědci se v době před začátkem našeho letopočtu věnovali především popisu jednotlivého jazyka (řečtiny a latiny) a otázkám jeho struktury, v 19. století se pracovalo na historickém vývoji a srovnávání jazyků, ve 20. století pak mnoho vzájemně se potírajících škol usiluje o zachycení jazykového systému a vysvětlení podstaty jazykového vývoje.

Navíc ještě je jazykovědná práce rozdělena podle jazykových rodin, popř. jazyků, na jazykovědu slovanskou, českou, ruskou, germánskou, německou atd. Tím je umožněno, že pracovník v jednotlivém jazyku pracuje nejen za dobré znalosti příslušného jazyka, ale i za dobré znalosti prostředí národa, který jazykem mluví. Na druhé straně vážne tím kontinuita mezi jazykovědnou prací různých oborů.

Než si začneme vysvětlovat věc samu, musíme si objasnit některé základní pojmy, které označují hlavní obory jazykovědy (jazykozpytu, linguistiky). Jde tu především o termíny filologie, gramatika, jazykověda srovnávací, jazykověda obecná.

Filologie v širším a starším smyslu je všechna věda o jazyce, i s vědou o literatuře. V tom smyslu se užívá např. termínu „klasická filologie“. Dnes se častěji užívá termínu „filologie“ v užším smyslu o práci s texty (především rukopisnými), o jejich kritickém hodnocení.

Gramatika (ve významu „nauka o gramatické stavbě jazyka“, nikoli ve významu „gramatická stavba jazyka“) je nauka velmi stará, která sahá svými počátky do prvního století našeho letopočtu, do doby, kdy pracovali řečtí gramatikové. Z počátku se zabývala morfologií, tvaroslovím (téměř celé naše morfologické názvosloví vytvořili Řekové), později (ještě ve starověku) k tomu přistoupila syntax, skladba, která nabyla však přibližně své dnešní podoby až v 19. století. Gramatika byla a je základem školního vyučování jazykům.

Gramatika každého jazyka musí být poněkud jiná než gramatika jazyků druhých – a to proto, že také gramatická stavba každého jazyka je poněkud jiná než gramatická stavba jiných jazyků. Nejsou proto správné snahy o vybudování všečasové („panchronické“) gramatiky, která má zachytit gramatickou stavbu všech jazyků. Není také správné přenášet gramatické kategorie z jednoho jazyka do druhého. A tak bylo chybou, že se gramatika, tak jak ji vytvořili řečtí gramatikové pro svůj jazyk a jak se dobře hodila na velmi podobně stavěný jazyk – latinu, přenášela na jazyky gramaticky zcela odlišné – jako je angličtina, čínština, arabština. Na druhé straně je nutno říci, že gramatické stavby jednotlivých jazyků jsou si mezi sebou velmi podobné. Jejich podobnost jde tak daleko, že můžeme v gramatikách různých jazyků užívat stejných termínů. Termíny jako podmět, přísudek, předmět, podstatné jméno, sloveso aj. hodí se stejně do mluvnice nejruznějších jazyků. Není sice možno přenášet libovolně termíny z gramatiky jednoho jazyka do druhého – např. gramatiky románských nebo germánských jazyků nemají něco, co by se mohlo označovat jako vid. Ale např. tzv. „psychologický podmět“ (čili „základ výpovědi“, viz níže), kterému se v naší literatuře věnuje taková pozornost, byl původně rozpoznán na čínském materiálu a odtud přenesen do jiných gramatik a také do gramatiky naší.

Jazykověda srovnávací vznikla na začátku 19. století ze snahy utřídit nepřehledné bohatství jazyků Evropy a celého světa, tak jak je nashromáždila předcházející století. Vedle jiných měl na jeho vytváření podíl i Josef Dobrovský.

Srovnávací jazykověda srovnává slova, především ta nejzákladnější, a gramatické tvary různých jazyků a tam, kde vidí, že slova a tvary si odpovídají, mluví o příbuzných jazycích. Nejzákladnější slova (tzv. základní slovní fond) a gramatika jsou nejstálejší součástí jazyka, které přetrvávají staletí. Tam, kde jsou si tyto základní součásti dvou jazyků nápadně podobné, soudíme, že ony dva jazyky jsou si příbuzné, tj., že pocházejí z jednoho jazyka původního.

Uvedeme příklady podobných základních slov a gramatických tvarů. Číslovka tři zní v různých jazycích: česky *tři*, slovensky *tri*, polsky *trzy*, ruský *tri*, německy *drei*, anglicky *three*, latinsky *trēs*, francouzsky *trois*, italsky *tre*, řecky

treis, staroindicky *trajah*; ale maďarsky *három*, finsky *kolme*, mordvinsky *kolma*, laponsky *kolm*, dále čínsky *san*, siamsky *sam*, tibetsky *sum*, konečně hebrejsky *sālōš*, arabsky *thalāth*, akadsky *šalaši*.

Sloveso býti se částečně v jednotlivých jazycích tzv. indoevropských:

česky	litevsky	latinsky	německy	anglicky	staroind.
<i>jsem</i>	<i>esmi</i>	<i>sum</i>	(<i>bin</i>)	(<i>am</i>)	<i>asmi</i>
<i>jsi</i>	<i>esi</i>	<i>es</i>	(<i>bist</i>)	(<i>are</i>)	<i>asi</i>
<i>jest</i>	(<i>yra</i>)	<i>est</i>	<i>ist</i>	<i>is</i>	<i>asti</i>

Na základě takových podobností srovnávací jazykověda stanoví, že jsou mezi sebou příbuzné jazyky indoevropské (slovanské, baltské, tj. litevština a lotyština, dále germánské, latina s románskými jazyky, řečtina, jazyky iránské, indické atd.), ugrofinské (finština, maďarština, estonština, mordvinština, laponština), tibetočínské (číňština, tibetština, siamština, burmština), semitské (hebrejština, arabština) atd.

Nedochází srovnávací jazykověda ovšem k těmto náhledům rychle, na základě jednotlivých izolovaných slov a tvarů. Takové izolované tvary a slova mohou snadno mýlit. Velmi často zní nápadně podobně jednotlivá slova a tvary vzdálených jazyků. Je to pak náhoda. Tak např. české *vejřit* zní skoro stejně jako polské *wejrzec* ‚pohleděti‘. České *z úst* (*s'úst*) zní skoro stejně jako estonské *suust*, ač prvé se dělí *s'úst*, kdežto druhé *sū-st*. Anglické *sheriff* zní skoro stejně jako arabské *šaríf*, staroslověnské *jaje* ‚vejce‘ jako swahilské (bantuský jazyk z jižní Afriky) *yayi* (čti jaji), novořecké *mati* ‚oko‘ jako indonéské *mata*, turecké slovo *tepe* ‚kopec‘ jako v mexickém jazyce nahuatl slovo *tepetl* ‚hora‘ (známé ze slova *Popocatepetl* ‚hora ohně‘). Takových příkladů se dá najít množství, nejvíce tam, kde jsou slova jednoslabičná, např. angl. *ewe* (čti ju) ‚ovce‘ a maďarské *juh* (čti ju), anglické *hair* ‚vlas‘ a arménské *her*, anglické *bad* ‚špatný‘ a novoperské *bad*, mordvinské a korejské *al* ‚vejce‘, barmské a sumerské *lu* ‚člověk‘ atd. Takové náhodné shody docházejí někdy pozornosti amatérů, kteří na jejich základě „dokazují“ příbuznost nejrůznějších jazyků světa.

Pro srovnávací jazykovědu srovnání jednotlivých slov nestačí. Ta pracuje na základě celého množství slov a tvarů. Tak např. nestačí pro důkaz příbuznosti jen to, že číslo *tři* zní v jednotlivých jazycích stejně. V indoevropských jazycích zní stejně nebo podobně celý soubor číslovek:

česky	latinsky	řecky	německy
<i>dva</i>	<i>duo</i>	<i>dvo</i>	<i>zwei</i>
<i>tři</i>	<i>tres</i>	<i>treis</i>	<i>drei</i>

česky	latinsky	řecky	německy
<i>čtyři</i>	<i>quattuor</i>	<i>tettaras</i>	<i>vier</i>
<i>pět</i>	<i>quinque</i>	<i>pentē</i>	<i>fünf</i>
<i>šest</i>	<i>sex</i>	<i>hex</i>	<i>sechs</i>
<i>sedm</i>	<i>septem</i>	<i>hepta</i>	<i>sieben</i>
<i>osm</i>	<i>octo</i>	<i>okto</i>	<i>acht</i>
<i>devět</i>	<i>novem</i>	<i>ennes</i>	<i>neun</i>
<i>deset</i>	<i>decem</i>	<i>deka</i>	<i>zehn</i>

Stejně bychom mohli srovnávat další slova, např. slova příbuzenská, slova znamenající části těla atd. atd. Teprve dlouhý soubor takových slov opravdu dokazuje příbuznost jazyků a je základem srovnávací jazykovědy.

Je tu však ještě jeden důležitý předpoklad. Slova si odpovídají nikoliv náhodně, nýbrž podle určitých pravidel. Tzv. hláskoslovné zákony určují, které hlásky si v kterých slovech různých jazyků odpovídají. Tak např. v uvedených číslech si odpovídají hláska *d-* v češtině, latině a řečtině a hláska *c-* (psáno *z-*) v němčině (*dva*, *deset* – *zwei*, *zehn*). Stejně si odpovídají české, řecké a latinské *t-* a německé *d-* (*tři* – *drei*, podobně *ty*, lat. *tū*, řecky *ty* nebo *sy*, německy *du*). Podobně si odpovídají *-e-* ve všech uvedených jazycích (*šest*, *deset*).

Uvedené příklady jsou celkem jednoduché. Jindy je situace složitější a je zatemněna všemožnými dalšími změnami. Tak např. číslovka *devět* začíná v indoevropských jazycích hláskou *n-*: lat. *novem*, něm. *neun*, staroind. *nava* atd. Je-li ve slovanských jazycích *d-*, není to důsledek nějakého hláskoslovného zákona (indoevropskému *n-* odpovídá i slovanské *n-*, srov. *nový* – lat. *novus*, *ne* – lat. *non*, *noc* – lat. *nox* atd.), nýbrž asimilace k další číslovce *deset*.

Tak jako slova, proměňují se i tvary. Je často těžkým úkolem jazykovědy poznat, které tvary si původně odpovídaly. Tak např. rozkazovací způsob český a vůbec slovanský typu *tiskni*, *tiskněte* se nevykládá jako dědictví indoevropského rozkazovacího způsobu (lat. *fer*, řeč. *fere*, staroind. *bhara*), nýbrž jako pokračování indoevropského optativu s koncovkami *-ois*, *-oi-te* (řecky *ferois*, *feroite*, staroind. *bharēs*, *bharēta*). Slovanské *-i-*, *-ě-* totiž odpovídá indoevropskému *-oi-* (řecky *-oi-*, staroind. *-ē-*).

Velmi důležitý zjev je analogie. Jmenujeme tak vyrovnávání tvarů stejného významu. Byly např. nestejně tvary v první osobě singuláru, končící na *-u*: *nesu*, *tisknu* a na *-i*: *maži*, *kupuji* (*-i* vzniklé staročeskou přehláskou z *-u*). Analogií se tyto rozdíly vyrovnaly a tak vznikly tvary *mažu*, *kupuju*. Nebo zase byly tvary s rozdílným kořenem: *peku*, *pečeš*, *peče*, *pečeme*, *pečete*, *pekou*. Analogií se

tvary vyrovnaly, místo tzv. alternace (střídání) *k – ě* nastoupila jednotná hláska *-ě-* a máme *peču, pečeš...pečou*.

Čím menší je časové rozpětí mezi srovnávanými jazyky a jazykem původním, tím snadnější je srovnání. Proto jsou tu nejprůkaznější nejstarší jazyky (staroslověnština mezi jazyky slovanskými, gótština mezi jazyky germánskými, stará indiština mezi jazyky indickými). Proto srovnáváme s ostatními indoevropskými jazyky raději staroslověnštinu než češtinu: staroslověnština např. zachovává nosové samohlásky, které čeština již zrušila, srov. starosl. *pět*, česky *pět*, a které jsou zřejmým pokračováním indoevropské samohlásky s nosovou souhláskou, srov. lat. *quinque*, řec. *pente*, staroind. *panča*; staroslověnština zachovala staré jery: má např. slovo *dbnъ*, genitiv *dbne*, kde ostatní jazyky jery ztratily: česky *den*, *dne*, polsky *dzień*, *dnia*, rusky *deň*, *dnja* atd.

Srovnávací jazykověda se ovšem neobrací jen do daleké minulosti. Zabývá se také historickým vývojem jednotlivých jazyků a jednotlivých skupin (např. slovanské, germánské atd.). Zkoumá pak vzájemný vztah např. jednotlivých jazyků slovanských a vývoj jednotlivých jazyků, např. vývoj češtiny.

Vývoj tisíců slov a tvarů vyžaduje ovšem nesmírné práce a důmyslu. A tak dlouholetou mravenčí prací byla především propracována srovnávací jazykověda indoevropská a její dílčí nauky, srovnávací jazykověda slovanská, germánská, latinská, řecká atd.; do značné míry pak i srovnávací jazykověda ugrofinská, semitská, bantuská. Jinde je ještě mnoho nejasného, např. na poli jazyků austro-néských, tibetočínských, austroasijských atd.

Jazykověda obecná uvažuje o řeči obecně, o tom, jak vznikla, jaký je její poměr k objektivní skutečnosti, kterou vyjadřuje, k myšlení, ke společnosti, jak je vnitřně uspořádána, jaké jsou zákony vývoje jazyků.

Je to otázek mnoho a jsou mnohotvárné. Je třeba si je nějak uspořádat. My si je uspořádáme tak, že uvažíme různé vztahy řeči. Myslíme-li si jazyk ve významu „můj mateřský jazyk“, vidíme tři základní vztahy:

1. vztah jazyka k tomu, co je kolem něho (tj. k objektivní skutečnosti, ke společnosti, k myšlení);
2. vztah k jiným jazykům;
3. vztah jazyka k jeho součástíem.

Tyto vztahy můžeme zkoumat v trojím aspektu: buď bereme jazyk jako soustavu, hotovou a pevnou, nebo uvažujeme o tom, jak funguje, tj. jak se mluví, nebo konečně uvažujeme o jazyce v historické perspektivě, tj. uvažujeme o tom, jak se jazyk vyvíjí.

① Když vyšetřujeme první vztah, ptáme se:

- a) k čemu slouží jazyk, to znamená, jak jazyk vyjadřuje objektivní skutečnost;
- b) jak jazyk slouží společnosti, která jím mluví, jak uskutečňuje její potřeby;
- c) jak slouží jako nástroj lidského myšlení, jak dění psychické probíhá současně s děním linguistickým.

Uvažujeme-li tuto věc v širokých historických perspektivách, ptáme se, za jakých podmínek jazyk vznikl a zda snad může zaniknout (i takové názory se objevují).

Uvažujeme-li o vztahu, který jsme označili jako druhý, totiž o vztahu k jiným jazykům, ptáme se, jak se jazyky liší jeden od druhého a jak se podobají. To si opět musíme vysvětlit v široké historické perspektivě: ptáme se, byl-li na počátku jeden jazyk nebo bylo-li jich málo nebo mnoho, dále, zda počet jazyků stoupá či klesá, konečně, vede-li vývoj k jednomu jazyku budoucnosti.

Uvažují-li o třetím vztahu, vztahu jazyka k jeho součástíem, je nutno se ptát, jak je jazyk uspořádán, které jsou jeho hlavní součásti, co je to slovo, věta, co je slovník, gramatika, co je morfologie, syntax, co je to hláska atd. a jaké jsou vztahy těchto součástí mezi sebou.

Tato trojí problematika se ovšem nesmí probírat zcela odděleně, nezávisle jedna na druhé. Pokud se tak dálo, byla to vždycky chyba. Bylo např. chybou srovnávací jazykovědy, že srovnávala jazyky (tj. zabývala se především vztahem jazyků mezi sebou) a přitom zanedbávala vztah jazyka ke společnosti (málo se starala o historické skutečnosti, které provázely vývoj jazyka). Zrovna tak bylo chybou některých škol (francouzských jazykozpytců 17. stol., sovětského jazykovědce I. I. Měščaninova), že chtěli najít obecnou gramatiku, resp. obecné kategorie gramatické, platné pro všechny jazyky. Zabývali se otázkami konstrukce jazyka, ale přitom zanedbávali otázku různosti jazyků, která je dána rozdílností podmínek, za jakých se jednotlivé jazyky vyvíjejí.

My ve svých výkladech v celém kursu budeme probírat především třetí problematiku, uspořádání jazyka. Musíme si proto nyní v úvodu vysvětlit problematiku první a druhou.

1. Jde nám o vztah vnějšího světa k jazyku.

Jazyk je prostředek, nástroj, jímž se lidé vzájemně dorozumívají, sdělují si své myšlenky a dosahují vzájemného pochopení. Lidé se dorozumívají o všech věcech, které pro ně mají důležitost. Jejich myšlenky jsou odrazem vnějšího světa. Vnější svět je tedy základem myšlení, a tím také jazyka.

Byly tu ovšem i jiné názory. Někteří jazykovědci na Západě popírají důležitost skutečného světa pro jazykovědu. Podle nich se jazykovědci mají starat jen o jazyk, nemají uvažovat o souvislosti jazyka a skutečnosti; takové zkoumání by

prý vedlo do otázek metafyzických. Skutečnost sama je prý „amorfní kontinuum“, kterému teprve jazyk dává formu. Tím dostává jazyk zdánlivě významné postavení, kde je sám sobě odpovědný a kde si sám tvoří slova. Ale tato významnost postavení je jen zdánlivá. Jazyk se v tomto pojetí stává samoučelnou hrou, která nemá významu pro ostatní svět, ztrácí veškerý smysl.

Když odmítáme tento názor, nechceme tím říci, že jazyk je prostá kopie skutečnosti. Není už proto, že ani nemůže být. I kdybychom si dovedli myslit každou hvězdu zvlášť, není možné dát jména všem hvězdám. Není možné, aby někdo kromě odborníků znal jména všech rostlin a živočichů. Není možné dokonce ani dávat jména všem vztahům příbuzenským – muselo by jich být na tisíce. Kdyby to bylo možné, nebylo by to nutné ani potřebné.

Různé jazyky mají různý počet názvů pro příbuzenské vztahy. Některé z nich dovedou např. jasně rozlišovat staršího a mladšího bratra, ženina bratra, sestřina muže a jiné stupně švagrovství atd. atd. Jsou to jazyky národů, u kterých poměrně nedávno bylo rodové zřízení, a tato slova dosvědčují, že diferenciaci příbuzenských jmen byla důležitá. Jiné jazyky se však toho zbavily. Leccos také nemůže být v jazyce prostě proto, že to dosud není známo. Pokud lidé neznali alizarin, neměli pro něj ani jméno. Takové jsou různé odchylky, které se projevují v tom, jak jazyk odráží skutečnost.

Ještě bližší je vztah jazyka a myšlení.

Je jasný fakt, že myšlení provází neustále řeč. Když mluvíme, naše mysl nepochybně pracuje. Tato součinnost platí však i tehdy, když mlčíme. Řeč pracuje – třeba bez mluvených slov – při myšlení vůbec, jak vidíme již z toho, že dovedeme reprodukovat bez velkých nesnází své tiché myšlenky slovy.

Toto úzké spojení jazyka a myšlení neznamena ještě totožnost jazyka a myšlení. To, že se někdo překl, neznamena ještě, že špatně myslel. Myšlení a jazyk fungují vedle sebe, nikoliv v sobě.

Konečně má jazyk úzký vztah ke společnosti.

I tento vztah býval nesprávně chápán. Některé školy se snažily o přiblížení k sociologii, to znamená, že vykládaly jednotlivé jevy v jazyce ze sociologických pouček. Vynikající srovnávací jazykovědec A. Meillet mluvil o jazyce „indoevropské šlechty“, který přejímal někdy prvky z „jazyka lidu“ – aniž ovšem si mohl lépe ujasnit historickou skutečnost vázanou s tehdejší jazykem.

Jazykověda, která se snažila o marxistické pojetí, kladla obyčejně jazyk mezi jevy nadstavby, tj. do oblasti politických, právních, náboženských, uměleckých, filosofických názorů společnosti a jim odpovídajících politických, právních a jiných institucí.

Nejvyhraněněji zastávala tento názor škola Marrova. Z toho vycházelo i několik závěrů. Především, kdybychom počítali jazyk k nadstavbě, musíme dělit jazyky na několik třídních útvarů. Tak Marr uváděl, že např. arménština lidová je mnohem bližší lidové gruzínštině než arménština vládnoucích vrstev. Avšak gruzínština je jednotka – stejně jako čeština, a vedle ní je jiná jednotka, arménština, stejně jako třeba němčina. Nesprávnost Marrova stanoviska je tedy nasnadě. Dále víme, že nadstavba zaniká brzy po zániku třídy, které slouží, i když ještě nějakou dobu se udržuje. Proto také zaniká prý i jazyk – tak starší francouzština byla prý po Francouzské revoluci nahrazena moderní francouzštinou. Ale tento názor je lichý. Ve francouzštině byly v době revoluce provedeny jen některé nepodstatné změny v slovníku, drobnosti v hláskosloví atd. Jazyk je nástrojem třídního boje. To je správné. Ale aby právě tuto funkci, být nástrojem třídního boje, mohl plnit, musí být obecně srozumitelný v celém národě, bojující třídy musí rozumět, co jedna druhé říká – zkrátka, může být v jednom národě jen jeden jazyk.

Jsou ovšem v jazyce některé skutečnosti, které se zdají nasvědčovat třídní povaze jazyka. Anglický dramatik G. B. Shaw ve svém Pygmalionu zobrazil podivinského profesora, který vždy neomylně poznává, jediné podle řeči, odkud kdo je a z které společenské vrstvy pochází. Takové nuance zde skutečně jsou – ale zdaleka ne v té míře, aby vytvářely samostatné jazyky.

Jazyk tedy nepatří k nadstavbě. Nepatří však nepochybně ani k základně, souboru výrobních vztahů. Stojí potom blízko k výrobě. Ovšem, není ani její součástí, není výrobním nástrojem, neboť „žvanilové by pak byli největšími boháči“.

Je tedy jazyk samostatný společenský jev, který nepatří k nadstavbě, základně ani výrobě. Obráží však citlivé změny, které se dějí v těchto útvarech. To se jeví především v slovníku. V jazyce stále vznikají, popřípadě zanikají slova tak, jak to vyžadují změny ve společnosti. Zvláště rychle jde takový proces tam, kde se zaměňuje jeden společenský řád druhým, tak jak je tomu např. dnes u nás.

Společnost má dále vliv na to, že se jazyky dialekticky rozrůžňují nebo sjednocují. V době feudální rozdrobenosti ve středověku se evropské jazyky rozdrobovaly ve velké množství dialektů. S vývojem národů a cestou ke společnosti kapitalistické a socialistické se naopak dialekty stírají a ustupují jednotnému jazyku.

2. Přicházíme k druhému problému, k problému jazykové různosti.

Tento problém zajímá lidstvo už od pradávna. Svědectvím toho je mythus o babylonské věži. Zde se vykládá pestrost jazyků jako výsledek taktického zásadu božího: bůh zmátl lidem jazyk, aby se nedohodli a nepostavili pyšnou stavbu, k nebi sahající a vládu boží ohrožující.

a) Je tu především problém, jak tato pestrost vznikla. Byla tu odedávna či vznikla nově, vzrůstá nebo klesá? Někteří soudí, že jazyk vznikl jednou na jednom místě, jiní, že vznikl na různých místech. Italský linguista Trombetti se snažil dokázat, že všechny jazyky pocházejí z jednoho původního jazyka. Shledával pro to doklady z nejrůznějších jazyků nedbaje přitom příliš metodických pravidel jazykovědy (např. srovnával na přeskáčku tvary z jazyků starých s novými ap.). Hlavní chyba tohoto pojetí záleží v tom, že si představuje vznik lidstva příliš jednoduše, z jedné malé skupiny, která se rozrostla.

Opačný názor, podle něhož jazyk vznikl souběžně na mnoha různých místech, zastávala nejvýrazněji škola Marrova. Marr prohlášoval, že obrátil pyramidu jazykového vývoje na základnu. Dříve (především indoevropští jazykovědci) vykládali prý vše z jednoho jazyka, který se stále více rozpadá (toto ovšem dělali „indoevropisté“ jen v rámci indoevropských jazyků, jinak to hlásal Trombetti).

Jak je třeba se na to dívat dnes? Jisto je, že dříve bylo velké množství jazyků (jako je dnes v nejzaostalejších územích, např. v Jižní Americe), z nich některé pak ustoupily a ustupují ve prospěch druhých. To vyústí nakonec v jazyky pásmové (zonální), kterých bude jen několik na celém světě a které se pak stanou základem příštího jazyka budoucnosti.

V celém tomto procesu je integrace (konvergence, vyrovnání rozdílnosti jazyků) spjata s diferenciací (divergencí, rozlišováním). Přitom však celkově převládá integrace. Tak např. na území dnešních jazyků románských v Evropě se mluvilo dříve latinsky, oskicky, umbersky, etrusky, sikulsky, galsky, jazyky iberskými atd. atd.; místo těchto hluboce rozdílných jazyků se uplatnila více nebo méně jednotná latina, která se později rozrůznila na jazyky románské. Celkový výsledek této diferenciaci a integrace je tedy ten, že velké množství zcela odlišných jazyků bylo nahrazeno několika jazyky blízko příbuznými.

b) Vedle problému vzniku jazykové různosti je důležitý i problém jejího zániku. Jak jsme řekli, je třeba očekávat, že dnešní národní a národnostní jazyky budou vystřídány několika jazyky pásmovými, které potom budou základem pro jednotný jazyk budoucnosti.

Někteří však se nechtějí spokojit s touto perspektivou. Snaží se vytvořit mezinárodní jazyk, který má buď nahradit národní jazyky nebo vstoupit jako tlumočnické mezi příslušníky různých národů. Tak vzniklo celé odvětví jazykovědy, zvané interlinguistika. Už v 17. století se daly pokusy v tomto směru – i Komenský navrhoval takový společný jazyk. V nové době bylo sestaveno mnoho mezinárodních jazyků: volapük, esperanto, ido, modrá řeč, occidenta, novial atd. atd.

Poměrně největší úspěch z nich mělo esperanto. Hlavní chyba těchto snah je v tom, že chtějí staletý, ba tisíciletý vývoj jazyků nahradit vymyšleným výtvorem, který nemá za sebou národní společnost, o niž by se mohl opírat.

System a text

V předcházející kapitole jsme řekli, že ze tří hlavních vztahů jazyka budeme zkoumat především třetí vztah, vztah jazyka k jeho částem, tj. uspořádání jazyka. Řekli jsme také, že jednotlivé vztahy jazyka můžeme zkoumat z trojího aspektu, tj. z aspektu soustavy, z aspektu fungování jazyka a z aspektu historického. Historický aspekt bude probírán až později. Nyní promluvíme o soustavě a způsobu fungování jazyka.

Na jedné straně existuje řeč jako dění. Mluví (popř. pisatel, „já“) sděluje něco (sdělení, „ono“) adresátovi (posluchači, čtenáři, „ty“). Tato stránka řeči se jmenuje mluvě (rus. a sloven. *reč*, franc. *parole*). Hmotný výsledek tohoto dění se jmenuje text (psaný nebo mluvený). Text je důležitý hlavně proto, že je nejbezpečnějším materiálem k poznání řeči, je vždy k dispozici. Na základě textu je možno poznávat i cizí, neznámý jazyk. Na textu poznáváme ovšem především stránku formální, výrazovou – ta je dána přímo. Těžší je již poznávat stránku obsahovou, významovou.

Na druhé straně existuje lidská řeč také jako soustava, systém jednotek, kterého může být kdykoli použito k mluvě. Tato stránka řeči se jmenuje jazyk (též rus., fr. *langue*). Je uložena v lidských mozcích a umožňuje jednak mluvu, jednak poslouchání a čtení. Je zachycena v mluvnících, slovnících a učebnicích a je osvojována ve školách a kursech.

Obojí stránka lidské řeči, jazyk i mluva, je organizována v jednotkách, větších i menších. Zpravidla známe jen slovo a větu, ovšem k vědecktějšímu rozboru potřebujeme ještě jednotky další, jak si vysvětlíme dále. Dosavadní naše znalosti slova a věty nám poslouží k tomu, abychom si vysvětlili pojem roviny (plánu). Při popisu slov můžeme totiž uvažovat o vztazích slov mezi sebou, o druzích slov a jejich rozdílech a podobnostech, o vztazích slov v textu, o skloňování a časování (tj. o proměňování slov) atd. atd., zůstáváme tedy na jedné „rovině“, tj. na rovině slova. Podobně můžeme mluvit o vzájemných vztazích vět, o druzích vět atd. a zdržujeme se neustále na „rovině věty“.

Takovýchto rovin je více a my můžeme při popisu jazyka jít od nejnižší roviny k nejvyšší nebo naopak. Jdeme-li od shora, cestou rozčlenění (segmentace),

docházíme nejprve k nejvyšší jednotce, kterou jest dialog nebo monolog. Dialog (nejde nám jenom o dialog divadelní) je rozmluva, totiž taková linguistická událost, kde se střídají zúčastnění v úloze mluvčího a adresáta. Monolog (opět nejde o monolog jen divadelní) je taková linguistická událost, kde jeden ze zúčastněných je mluvčím (pisatelem) a druhý je adresátem (posluchačem, čtenářem), např. při přednášce, knize ap. Sousední nižší rovina je rovina promluvy (též projevu). Promluva je soubor vět, který nestřídá mluvčího ani adresáta. V dialogu (rozhovoru, diskusi ap.) je sdruženo více promluv, v monologu je jen jediná promluva. V promluvě samotné může být zase více vět nebo jen věta jediná (např. v románu může být několik tisíc vět, v promluvě „Prší“ je jen jediná věta). Další rovina je rovina věty, kterou dobře známe, a dále je rovina slova, která je nám také známa. Slovo pak se dělí na jednotky zvané morfémy (např. ve slově *letecký* jsou čtyři morfémy *let-ec-k-ý*, tj. čtyři součásti samostatného významu), a tak se vytváří nová rovina, rovina morfémů. Morfémy pak se skládají z hláskoslovných jednotek, tzv. fonémů (např. morfém *let-* z fonémů *l-e-t*), a vytváří se tak rovina fonémů.

V dalším začneme zvukovou stránkou (budeme tedy mluvit především o rovině fonémů) a pak především o rovině věty a slova, které potřebují nejvíce vysvětlení.

Zvuková stránka jazyka

O zvukové stránce jazyka mluví dvě vědy, které se dříve často stavěly proti sobě, fonetika a fonologie. Jisté je, že není správné stavět je do protikladu, jak se dříve dělávalo.

Fonetika je věda velmi stará. Zabývali se jí už staří Indové (tehdy, když byla stará indiština vystředána v živé řeči středoindickými jazyky a z důvodů náboženských bylo třeba se učit správné staroindické výslovnosti) a staří Řekové (především pro účely recitační a hudební). U nás známe velmi jemná fonetická pozorování u Husa (popisuje tvrdé *y* a *j*.) a Blahoslava (vykládá o správném přednesu). Jako moderní věda se fonetika rozvinula především ke konci minulého století a začátkem tohoto století. Zprvu pracovala fonetika metodou poslechovou, tj. bez přístrojů. Zkoumala poslechem zvuk jednotlivých hlásek, pozorovala zrakem jejich artikulaci, popř. hmatem zjišťovala pohyb ústrojí v krku. Později se začalo užívat přesnějších metod. Sem patří metoda umělého patra (jazyk svým dotykem na umělém patře vytvoří obraz, charakteristický pro určitou

hlásku), barvicí metoda (na jazyku, který se dotkl patra). Moderní fonetika pracuje s přístroji jako gramofon, fonograf, kymograf, magnetofon, roentgen, zvukový film, které mohou zvuk buď jen zapisovat nebo též reprodukovat. Má význam nejen pro linguistiku, ale i pro lékařství, nápravnou pedagogiku, hudební vědu aj.

Fonologie vznikla v začátcích tohoto století. Správně vytykala fonetice přílišnou mechaničnost, nedostatek zřetele k funkcím jednotlivých hlásek. Rozlišovala proto hlásku (např. znělé *ř* ve slově *dři* nebo neznělé *ř* ve slově *tři*) a foném (dvě hlásky *ř*, které nikdy nerozlišují dvě slova, dohromady tvoří jeden foném, jednotku, označovanou také jedním písmenem).

Jisto je, že pojem fonému byl velkým pokrokem v chápání hláskové stránky jazyka. Přitom však nebylo správné, když se fonetika vůbec vylučovala z jazykovědy („fonetika je pomocná věda jazykozpytu“, říkalo se ve fonologických pracích). Tím se otvírala neexistující mezera mezi fonetikou a fonologií a otvírala se cesta k prohlašování, že nezáleží na tom, zda hlásky se vyjadřují zvukem, či gesty.

Hlásky se dělí na samohlásky (charakterizované tóny) a souhlásky (charakterizované šumy).

Samohlásky se dělí

- podle pohybu jazyka při artikulaci na přední (*e, i, ö, ü*), střední (*a*, neurčitá hláska *ə*, nazývaná také šva) a zadní (*o, u*, ruské a polské *y*). V některých jazycích (maďarštině, turečtině) jsou v jednom slově zpravidla jen přední, nebo jen střední a zadní samohlásky (tzv. vokální harmonie).
- Podle pohybu jazyka směrem svislým na vysoké (*u, i, ü, y*), středové (*o, e, ö*) a nízké (*a, ä*).
- Podle pohybu rtů při artikulaci na zaokrouhlené (labializované – *o, u, ö, ü*) a nezaokrouhlené (*a, ä*).
- Podle účasti měkkého patra, které obvykle uzavírá přístup vzduchu do nosní dutiny, někdy však se sníží a umožní průchod vzduchu i nosem, na ústní (nenosové, orální, sem patří např. všechny samohlásky české, ruské, německé) a nosové (nazální, franc. *an, en, on* ve slovech *enfant, dont*, polské *e, a* ve slovech *ręka, kątek* – „ruka, koutek“).
- Podle plnosti artikulace na plné (např. české hlásky) a redukované (ruské samohlásky v některých nepřízvučných slabikách se vyslovují redukovaně, např. *perevěrnut* se vyslovuje *převěrnut*).
- Podle kvality na krátké a dlouhé.

V jedné slabice je zpravidla jen jeden vokál; spojení dvou vokálů v jedné slabice se jmenuje dvojhláska (diphthong), např. *ou* ve slově *louka*.

Souhlásky (konsonanty) se dělí

a) podle způsobu artikulace

I. na závěrové (oklusivy), při nichž se cesta výdechovému proudu uzavře a pak náhle uvolní, tj. *b, p, m, t, d, n, l, d', ň, k, g, ŋ* (= velární, zadopatrové *n*), z nichž *m, n, ň, ŋ* jsou nosové (nasální), ostatní ústní (orální);

II. na polozávěrové (semioklusivy, podle sluchového dojmu zvané afrikáty či assibiláty), při nichž přehrada zvukového proudu je úplná, ale oslabená, tj. *c, č, dz, dž*; hlásky skupiny I. a II. se jmenují též podle sluchového dojmu ražené (explosivy, plosivy);

III. na úžinové (konstriktivy), podle sluchového dojmu zvané též třené (spiranty, frikativy) s přehradou neúplnou: *f, v, s, z, š, ž, ch, j*, anglické a španělské *θ* (psáno anglicky *th*, španělsky *c, z*); z nichž *s, z, š, ž* a někdy také semioklusivy *c, č* se nazývají podle sluchového dojmu sykavky; k úžinovému patří i bokové (*l*, polské *ł*, slovenské *ľ*), vyslovované s přehradou uprostřed úst, zatím co proud prochází po jedné straně nebo po obou stranách jazyka, a kmitavé (*r, ř, ruské ř*), tvořené kmitáním jazyka (tzv. vibranty);

b) podle účasti hlasu na znělé (hlasné) a neznělé (nehlasné). Znělé a neznělé se obvykle sdružují v párech, *b - p, d - t, z - s, ž - š, d' - t'*; znělé, které jsou bez odpovídající neznělé, se jmenují nepárové nebo jedinečné (*m, n, l, r, j*);

c) podle účasti nosní dutiny na nosní (nasální) a ústní (orální);

d) podle místa tvoření na obouretné (bilabiální, *p, b, m*), retozubné (labiodentální, *f, v*) – obojí též zvané retné (labiální), dále zubné (dentální, srbšské *d, t*), alveodentální (české *t*), alveolární (*d, n*) – poslední dvoje se někdy ne zcela přesně zahrnují pod název zubné (dentální); dále tvrdopatrové (předopatrové, palatální, *t, d', ň*), měkkopatrové (zadopatrové, veláry, *k, g, ch, ŋ*), hrtanové (laryngály, *h*, některé arabské hlásky).

Hláskami nejsou vyčerpány zvukové prostředky jazyka. Vedle toho má jazyk k dispozici modulaci hlasu, tj. především přízvuk a intonaci (melodii).

Přízvuk je hlasové zesílení jedné slabiky na rozdíl od slabik druhých. Je buď stálý, vázaný (vždy na jedné slabice, např. na první jako v češtině a maďarštině, na předposlední jako v polštině, na druhé nebo třetí podle pravidel jako v latině), nebo proměnlivý, volný (na různých slabikách a často rozlišuje slova, např. v ruštině, ukrajinštině, bulharštině, srov. rus. *múka* „trápení“ proti *muká* „mouka“).

Intonace je takové zvýšení či snížení nebo průběh tónové výšky uvnitř slabiky, kterým se mohou rozeznat slova. Nejčastěji se rozlišuje jen intonace stoupavá a klesavá (v srbochorvátštině, slovinštině, litevštině). Takové rozlišení bylo též v původním jazyku slovanském a indoevropském. V čínštině má skoro každé slovo jednu ze čtyř intonací, vysokou, nízkou, stoupavou nebo klesavou, v dialektech pak jich je ještě více.

Jak jsme řekli, fonologie staví proti hlásce (znělé *ř*, neznělé *ř*) foném (*ř*), kterým se jasně odlišují slova (srov. rozdíl *v r a ř* ve slovech *rasa a řasa, rez a řez*). Často se užívá takových rozdílů v jednom jazyce, kdežto v druhém jazyce jsou to jen varianty (rozdíly) dané jen sousedstvím hlásek. Nejznámější příklad na to je rozdíl mezi *n* a *ŋ* (mezi nosovkou zubní a velární). V češtině, maďarštině je tento rozdíl jen rozdílem dvou variant: *ŋ* se vyslovuje před *k, g*, varianta *n* se vyslovuje jinde, tedy: *syn, syna, synovi*, ale *synka*. Naproti tomu v angličtině, v němčině, čínštině se rozeznávají pomocí rozdílu *ŋ* a *n* různá slova, angl. *sin* – „hřích“, *sing* (vysl. *siŋ*) – „zpívat“, čínsky *čan* – „státí“, *čang* (vysl. *čaŋ*) – „účet, dluh“.

Každý jazyk má určitý počet fonémů, s kterými hospodáří. Všechny fonémy nejsou ve stejném vztahu mezi sebou, některé jsou si navzájem bližší, jiné vzdálenější (srov. rozdíl *p - a, p - t, p - b*). Nejdůležitější vztah fonémů je korelace, vztah dvou paralelních řad fonémů: rozdíl *p - b* je stejný jako rozdíl mezi *t - d, s - z, š - ž*. Říkáme, že v češtině je korelace znělosti. V ruštině je ještě navíc korelace měkkosti (*p - p', b - b', l - l', m - m'* atd.).

V běžné řeči se fonémy sdružují v slova, v různých jazycích pak různým způsobem, některé jazyky mají hojně difthongů (sdružení více samohlásek v jedné slabice, angličtina, finština, čínština), jiné skoro pravidelně střídají souhlásky a samohlásky (japonština, do jisté míry staroslověnština). Čeština a maďarština mají skoro tytéž fonémy (čeština má navíc *ch, ř*, maďarština má navíc *ö, ü*), ale přesto zní maďarština zcela jinak než čeština, protože se hlásky jinak kombinují.

Některé jazyky obměňují slovní základ podle toho, které přípony k němu přistupují. Souvisí to s hláskovými změnami, které v příslušném jazyce byly provedeny. Tak ve slovanských jazycích se hláska *k* měkčí, palatalizuje v *č*, před *e* (z **oi, *ai*) a před některými *i* (z **oi*) v *c*. Z toho vzniká alternace, střídání *k - c - č*: *ruka - ruce* (dříve *rucě*) – *ručiti, ruční* (po *č* bylo zde původně *ь*, které zmizelo), *rak - raci - rači*. Podobně se střídá *h - z - ž, t - t' - c* atd.: *noha - noze - nožní, plat - platiti - placen*. Samohlásky krátké se často střídají s dlouhými, např. čes. *brána - branou, rána - ranou, sůl - soli* (*ů* vzniklo z *ou* a to z *ó*), *nůž - nože*.

Zvuková stránka není jediným hmotným prostředkem řeči. Vedle toho je řeč vyjadřována i písemnými značkami.

Písmo má svůj původ zřetelně z obrázků. Na prvních písmech (egyptském, sumerském, čínském) je zřetelně vidět původní obrázkový charakter.

První písmena jsou prosté obrázky předmětů. Člověk se označuje obrazem člověka, slunce obrazem slunce, strom obrazem stromu.

Pojmy, které neodpovídají věcem snadno zobrazitelným, vyjadřují se pak pomocí obrazů věcí, které pojmu stojí blízko: slovo *viděti* se označí pomocí ruky a oka (tj. ruky, která zaclání oko), slovo *jasný* se označí spojením slunce a měsíce, slovo *dobrý* spojením obrazu ženy a dítěte (rodina je obrazem dobra).

Ale ani s tímto postupem se nevystačí. Nakonec se v každé abecedě došlo k fonetickému principu. Pojmy se označují obrazy pojmů, které mají podobné jméno, k nimž pak je připojeno označení významu (v egyptské abecedě zvané determinativ, v čínské radikál), tak např. čínsky se označuje slovo *wen* „tázati se“ slovem *men* „brána“, k němuž je připojen obraz úst, slovo *men* „množné číslo“ týmž obrazem brány, k němuž je připojen obraz člověka.

Odtud je již otevřen vývoj k písmům čistě fonetickým. Na základě čínského písma bylo vytvořeno japonské slabičné písmo, egyptské písmo je už do značné míry písmo hláskové, ovšem jen konsonantické (samohlásky se neoznačují). Opravdové hláskové je řecké písmo, které bylo převzato z cizího konsonantického nebo snad slabičného písma. Z řeckého písma pak vznikají evropské abecedy, latinka, slovanská glagolice (u níž původ není plně jasný) a cyrilice.

Jinak k hláskovému písmu dospěli Indové, Syrové aj.

Hláskovým písmem nejsou ještě vyřešeny všechny problémy písma. Další otázky vznikají tam, kde se písmo přebírá z jazyka k jazyku, nebo kde jazyk je gramaticky složitý a písmo nemůže všechny složitosti vyjádřit.

Tak mluvíme o pravopisě:

- a) primitivním, jaký byl v češtině v prvních památkách, když hlásky latině neznámé se označovaly prostě písmenem nejbližší hlásky, tedy *dete* – *dietě*;
- b) spřežkovém, kde neznámé hlásky se označovaly spojením více písmen.

V češtině byl tento pravopis do Husa, označovalo se pak např. *š* značkami *ss*, *sz* atd. Zbylo z něho jen *ch*. Tento pravopis je platný dosud v polštině (*cz*, *sz*, *rz* – *č*, *š*, *ř*), v maďarštině (*sz* – *š*, *cs* – *č*, *zs* – *ž*, *ty* – *ť*, *gy* – *ď*, *ny* – *ň*), dále v angličtině (*ch*, *sh* – *š*, dále *th* – *θ* nebo *ð*, *znělá* či *neznělá* dentální spiranta, aj.);

- c) diakritickém, kde neznámé hlásky se označují nějakou diakritickou rozlišovací značkou, např. tečkou, čárkou, háčkem aj.; typickým příkladem písma s diakritickými značkami jsou písma semitská, hebrejská (diakritické tečky a jiné značky pro samohlásky, pro zdvojení souhlásky, pro rozdíl *s* – *š* aj.) a arabské (tečkami se vytvářejí písmena pro abecedy nejrůznějších muslimských národů). V Evropě byl zaveden skoro důsledný diakritický pravopis v češtině. Na jeho zavedení má velkou zásluhu J. Hus. Z počátku se souhlásky rozlišovaly tečkou, tedy *s* – *š*, pak háčkem, dlouhé samohlásky pak čárkou. Diakritický pravopis je pak z češtiny přejímán do srbochorvátštiny, slovinštiny, lužické srbštiny, litevštiny, lotyštiny a částečně i do mezinárodní transkripce.

Podle toho, jak se pravopis vyrovnává se složitostí jazyka, rozeznáváme pravopis

1. fonetický (přesněji řečeno fonologický, protože rozlišuje fonémy), kdy v písmě odpovídá stejné hlásce (lépe fonému) stejné písmeno. Takový pravopis důsledně provedený je zcela řídký, blíží se mu např. pravopis finský, ze slovanských do značné míry pravopis srbochorvatský;

2. morfologický, kde se určitá část slova (kořen, koncovka) píše vždy stejně: např. kořen *had* se píše stejně ve slovech *had*, *hada*, *hadi*, ač se vyslovuje *hat*, *hada*, *had'i*; koncovka 4. pádu množného čísla se píše vždy *-y*, *hady*, *holuby*, ač v prvním případě označuje tvrdou výslovnost *d*, v druhém by se mohlo psát *-i*; v ruštině kořen *vod-* píše se stejně ve slovech *voda*, *vodu*, ač se vyslovuje *vadá*, *vódu*; v češtině se rozlišuje mužský životný tvar *dělali* a mužský neživotný a ženský tvar *dělaly* stejně jako v *dělání* a *dělány*.

Tento pravopis má zpravidla historický základ: rozdíly v pravopise *dělali* a *dělaly* jsou dány původním rozdílem ve výslovnosti *i* a *y*.

3. Lexikální, kde každé slovo má svůj zvláštní pravopis. Rozeznávají se tak v písmu slova stejně znějící, např. čes. *býti* – *bíti*, *mýti* – *míti*, francouzsky *tant* – „tolik“ a *temps* „čas“ (obojí se čte s nosovým *a*), anglicky *rite* „obřad“ a *write* „psátí“, *right* „správný“ (vše se čte *rajt*), *sloe* „trnka“, *slow* „pomalý“ (čti *slou*), *sea* „moře“, *see* „viděti“ (*si*).

I tento pravopis má obyčejně historický základ. Naše dnešní rozlišování *i* – *y* je dáno dřívější rozdílnou výslovností.

Věta

Základem jazyka je jeho stránka gramatická a slovníková. Slovník je tvořen slovní zásobou jazyka, tj. všemi slovy jazyka, gramatika (morfologie a syntax) je pak souhrnem pravidel o změnách slov a o způsobech jejich spojování ve větě.

Hlavní jednotky gramatiky jsou tedy slovo a věta, hlavní její součástí jsou morfologie a syntax.

Bývají někdy určité nejasnosti v tom, co je morfologie a co syntax, a někteří autoři se snaží rozdíl mezi oběma nově stanovit. Jsou dvě věci, v nichž se syntax a morfologie liší. Jsou to rozdíl tvaru (např. tvaru pádů) a významu (významu pádů atd.) a rozdíl slova (změn slov) a věty (větné konstrukce). Mluvím o morfologii, pokud vykládám tvar některého pádu, např. akusativu, že má příponu *-u* u ženských tvrdých, *ženu*, že má příponu *-i* u ženských měkkých atd. atd. Naopak vykládám syntax, když vykládám, jaké má akusativ funkce, dále potom, když vykládám o složení věty.

Základem syntaxe je věta vyjádření myšlenky. Věta bývala a je velmi často definována. Antická definice „*oratio est ordinatio dictionum sententiam perfectam demonstrans*“ (věta je souvislé seřazení slov, vyjadřující hotovou myšlenku) vyjadřuje, že tehdy šlo jen o větu, jak ji nalézáme v literatuře. Moderní definice, které mluvily o tom, že věta je výrazem analýsy představ nebo spojení představ, chtěly zase větu vyložit psychologicky. Definice věty bylo podáno velké množství (švýcarský jazykozpytec Ries r. 1904 sebral jich – spíše namátkou – 214, ještě více je jich sebráno v nové knize E. Seidla z r. 1935). Jisto je, že „definicí“ věty nemůžeme větu prostě definovat (jako třeba čtverec), nýbrž jen určit její významné vlastnosti. Větné definice dopadnou různě především podle toho, co za větu považujeme. Sporné je zde postavení např. větných ekvivalentů (názvů, nápisů ap.).

Věta se konstruuje různým způsobem. Nejčastěji je základem větné konstrukce spojení podstatného jména (v nominativu) a slovesa (v určitém tvaru, latinsky *verbum finitum*), které tvoří podmět a přísudek: *Pavel jde*. Někdy zájmeno zastupuje podstatné jméno: *on jde*. Podmět pak často nepotřebuje být vyjádřen samostatným slovem – je vyjádřen jen koncovkou slovesa: *jdu, jde*. Některé jazyky pak se tu obejdou beze všeho označení, jako např. čínština: *nien šu* znamená „čtu knihu“, „čteš knihu“ atd., tj. podmět se vyrozumí ze souvislosti (z kontextu).

Věty jako *jde, jdu* se formálně podobají slovesným větám bezpodmětným, tj. takovým, které skutečně nemají podmět: vyjadřují např. atmosférické jevy, jako

prší, sněží, hřmí, tělesné počitky jako *bolí mě, zebe mě, mrazí mě, je mi špatně* aj. Podmět, který tu bývá vyjádřen ať koncovkou, ať zájmenem, je jen formálně (česky *prší*, francouzsky *il pleut*, německy *es regnet*).

Věta nemusí mít vždycky sloveso. Někdy je přísudkem jméno, tak vzniká věta jmenná (nominální, s přísudkem jmenným, např. čes. *mladost – radost*, rus. *on bolen*). Jsou pak veliké rozdíly mezi jazyky v tom, do jaké míry se věta nominální uplatňuje. V češtině je zpravidla spona, tj. spojení podmětu se jmenným přísudkem je vyjádřeno sponou, pomocným slovesem *býti*: *on je nemocen, on je učitelem*. V ruštině a v maďarštině je běžná věta nominální. (Připomínám, že podle druhého názoru se zde mluví o „nulové sponě“, tj. v přítomném čase je spona vyjádřena tím, že chybí.)

Podle toho se vytváří základ větné konstrukce, tvořený podmětem a přísudkem. (Podmět a přísudek jsou termíny původem logické. Byly převzaty do jazykovědné teorie ve středověku.)

Podmět a přísudek jsou samy velmi složité útvary. V jazykové teorii se setkáváme s termíny „psychologický podmět“ a „psychologický přísudek“ a „logický podmět“ a „logický přísudek“. Termín psychologický podmět a psychologický přísudek není příliš vhodný. Místo nich se u nás zpravidla užívá termínu V. Mathesia základ výpovědi a jádro výpovědi. (Tyto názvy mají ovšem zase tu vadu, že trhají souvislost s podmětem a přísudkem.) Znamená to tolik, že ve větě – nebo aspoň ve většině vět – existuje něco známého. O čem se něco říká – to je psychologický podmět neboli základ výpovědi, a pak něco nového, co se o tom základu říká – to je psychologický přísudek nebo jádro výpovědi. Uvedeme začátek pohádky: „*Byl jednou jeden král. Ten král měl tři syny. Z těch tří synů byli dva...*“ Jasně vidíme na druhé a třetí větě, že začínají něčím známým z předcházející věty. Tomu se říká základ výpovědi. Co je dále, to je nové, tedy jádro výpovědi, psychologický přísudek.

Různé jazyky vyjadřují tento rozdíl různě. Některé jazyky užívají zde tzv. volného slovosledu, tj. slovosledu nevázaného pravidly syntaxe. Staví pak základ výpovědi na první místo ve větě, jádro výpovědi na druhé místo. Tak je to ve slovanských jazycích, v maďarštině aj. Děláme tak např. v češtině rozdíl mezi větou *Dopis přišel* a *Přišel dopis*. V jiných jazycích se tu užívá passiva, např. v angličtině, kde řekneme: *This book was published by (the publisher) X.Y.*, tj. „tato kniha byla vydána nakladatelem X.Y.“, ač česky bychom spíše řekli *Tuto knihu vydal nakladatel X.Y.* Anglický způsob dosahuje toho, že se základ výpovědi shoduje s gramatickým podmětem. Čínština má sice vázaný slovosled, ale pravidla nejsou zcela přesná. Je proto možno vyjádřit slovosledem rozdíly, jako

v češtině, tedy: *Lai-la hsin* znamená „přišel dopis“, kdežto *Hsin lai-la* – „dopis přišel“. Pokud je základem výpovědi podstatné jméno, má v některých jazycích zvláštní pád zvaný casus absolutus, v japonštině s příponou *-wa* (jap. *Nihon-wa jama-ga ōi*, „v Japonsku je mnoho hor“, doslova „Japonsko – co se týče, hora – nominativ, mnoho“).

Méně často se užívá termín „podmět logický“. Znamená původce činnosti ve větě a ovšem může být jen v těch větách, které označují nějakou činnost. Ve větách *Stavitel Novák postavil dům* a *Dům byl postaven stavitелеm Novákem* je logický podmět vždy *stavitel Novák*.

Gramatický podmět se zpravidla shoduje s podmětem psychologickým nebo logickým. Je ovšem možný případ, že se neshoduje ani s jedním, např. (citujeme podle F. Oberpalcera-Jílka, *Jazykozpyt*): *Založena byla naše universita Karlem IV.* Zde je základem výpovědi „založena byla“, logickým podmětem „Karlem IV.“ a gramatickým podmětem „naše universita“.

Základní členy větné, podmět a přísudek, byly poznány již dávno. Ale druhé členy větné, předmět, doplněk, příslovečné určení a přívlastek, popisují se teprve v 19. století, a proto není jednotné terminologie v různých jazycích. Jednotlivé názvy znamenají v jednotlivých jazycích různé věci, tedy např. rus. *dopolnenije*, něm. *Ergänzung* znamená předmět, tedy něco jiného než doplněk.

Dříve se rozeznávaly „doplňky“ a „určení“ (tak to vykládá např. česká syntax z poloviny minulého století od Václava Zikmunda). Pod „doplňky“ se zahrnoval náš předmět i doplněk, pod „určení“ náš přívlastek i příslovečné určení. Ze starého názvosloví zbyl nám ještě termín „příslovečné určení“ (tj. určení, které je příslovcem) a termín doplněk (který původně znamenal především předmět, jak dosvědčuje uvedený už termín ruský a německý).

Předmět (objekt) je z druhotných částí věty nejdůležitější. Vyjadřuje osobu nebo věc, které se týká činnost, vyjadřovaná predikátem, a je proto pro věty s některými slovesy nutný. Např. věta se slovesy *nésti*, *zabít*, *vidět* musí mít předmět v akusativu (pokud nejde o sloveso „vidět“ ve významu „mít schopnost vidět“), věta se slovesem „pomáhat“ musí mít předmět v dativu. Předmět je vyjádřen nejčastěji akusativem, může však být vyjádřen i dativem (např. u slovesa *pomáhati*, *dávati*, *bráti*, *oznamovati*), genitivem (např. u sloves *báti se*, *dosahovati*), instrumentálem (*pohrdati*) i pádem předložkovým (*mluviti o něčem*, *těšiti se na něco*, *těšiti se z něčeho*).

Příslovečné určení (adverbiale) vyjadřuje bližší okolnosti nějakého děje nebo stavu. Jeho základním vyjádřením je jednak příslovce (*doma*, *venku*, *dnes*, *loni*, *krásně*, *rychle*), jednak pád, obvykle předložkový (*tou dobou*, *minulou sobotu*,

v domě, *v sobotu*, *o vánocích*, *proti němu*). Podle významu je možno příslovečné určení třídit, ovšem o tom, jak je třeba je třídit, není plného souhlasu. Jasně se odlišuje příslovečné určení místa (*doma*, *v domě*) a příslovečné určení času (*včera*, *za první světové války*), kdežto již při příslovečném určení způsobu (*krásně*, *rychle*) není shody o tom, jak široký okruh má toto příslovečné určení zabírat. Někdy se udává jako zvláštní druh příslovečného určení příslovečné určení míry (*šel tři kilometry*, *žil jsem dlouho*, *mnoho to nepomohlo*), počítané jindy za příslovečné určení způsobu.

Velmi často příslovečné určení udává vztahy kausálního rázu a není tu jasné, do jaké míry jemnosti je třeba odlišovat příčinu (*skákal radostí*), důvod (*podle kabátu je to on*), připustku (*šel tam přes varování*), podmínku (*při dobré vůli je možno se dohodnout*), účel (*jdu spát*), původ (*z práce vyrostly továrny*), původce (*byl bit ode všech*), účinek (*k své radosti přišel včas*). V příslovečném určení způsobu je pak možno rozlišovat zřetel (*blízký povahou*), prostředek (*psáti perem*), společnost (*půjdu s otcem*) aj.

Přívlastek vyjadřuje vlastnost nebo vztah k nějaké substantii, a proto jeho typickým vyjádřením je buď adjektivum (*malý dům*, *červený prapor*, *český text*), které vytváří přívlastek shodný, anebo adnominální pád, tj. především genitiv (*kus cukru*, *dům mého otce*, *noha stolu*), který vytváří přívlastek neshodný.

Doplněk je termín, užívaný především v československé jazykovědě, a to ještě nikoli vždy se stejným významem. Rozvíjí sloveso a vyjadřuje nějakou okolnost, a tím se velmi podobá příslovečnému určení. Přitom doplněk vyjadřuje něco, co má blízký vztah k substantivu (v podmětu nebo předmětu), a tím se odlišuje především shodou, a to v pádě (*Hoch přišel opálený*, *Viděli jsme ho opáleného*) nebo aspoň v rodě a čísle (*Byl zvolen členem*, *Byli zvoleni členy*, *Byly zvoleny členkami*). Někdy se za doplněk považuje i jmenný přísudek (*Praha je hlavní město*) – v takovém případě je třeba mluvit o „doplňku doplňujícím“ na rozdíl od „doplňku určujícího“, tj. doplňku v užším smyslu.

Slovo

Viděli jsme, že hlavními jednotkami gramatiky jsou věta a slovo, hlavní její součástí morfologie a syntax. Syntax jedná, jak jsme řekli, o tom, jak se slova spojují. Toto spojení se děje ve větách. Věta a syntax jsou tedy úzce spojeny. Naproti tomu o slovu mluvíme jednak v syntaxi (mluvíme o tom, jak se slova mezi sebou spojují), jednak v morfologii (mluvíme o tom, jak se slova mění).

Kromě toho všeho má slovo základní důležitost pro slovník. Slovník totiž je souborem slov.

Nadto ještě není jasno, kam je třeba počítat odvozování slov, zda do mluvnice nebo do nauky o slovníku.

Je tedy vše, co můžeme říci o slově, velmi mnohotvárné.

Především je třeba, abychom řekli něco o slově jako součásti slovníku (slovní zásoby).

Slovník je soubor velkého počtu slov, náležejících jednomu jazyku. Je nesnadné tuto zásobu sebrat. Nesnadné je to především proto, že tato zásoba se neustále mění. V některých dobách, jako je dnešní, neustále rychle přibývá nových a nových slov; jiná pak zase zastarávají; u jiných se dá těžko říci, zda do národního slovníku patří čili ne. Je dosti slov, u nichž leckomu není jasno, co vlastně znamenají, např. *peřestý, snouti*. A tak práce, které tuto zásobu sebraly (např. český akademický Příruční slovník), nutně musí být v něčem nadbytečné a v něčem neúplné, i když mají statisíce hesel.

Všechna slova ve slovníku nemají stejnou důležitost. Některá mají důležitost základní. To jsou slova, náležející základnímu slovnímu fondu, jako *oheň, voda, země, ruka, bratr*. Tato základní slova se vyznačují jednak tím, že znamenají věci nejzákladnější, nejobyčejnější, s nimiž se často setkáváme, jako jména částí těla, jména příbuzenská, jména jednoduchých nástrojů, zjevů přírodních, jména jednoduchých dějů (*nésti, jísti, dělati*), jména základních vlastností. Dále se vyznačují tím, že se mění velmi málokdy, ba že zůstávají stejná po tisíce a tisíce let. Slova jako *voda, bratr, jíti, seděti, žíti, suchý* jsou dědictvím indoevropským. Neznamená to ovšem, že by se snad tato slova nemohla nikdy vyměnit. Tak tomu rozhodně není. Známe dost případů, že pro takový zcela obyčejný význam se užije cizího slova: např. finské slovo *hammas* – „zub“ je slovo litevské (lit. *žambas*), vzaté místo původního ugrofinského slova (které je zachováno v maďarském *fog*). Konečně se vyznačují tato slova tím, že to bývají slova neodvozená. Ostatní slova pak se z těchto slov odvozují nebo se tvoří složeninami a jinak. Tato ostatní slova se pak mění častěji a ta jsou to, která způsobují, že slovník je nestálý, pohyblivý, ba v podrobnostech neurčitelný.

Na slově jako jednotce slovníku popisujeme jednak jeho význam, jednak jeho tvar.

Význam slova zkoumá zvláštní oddíl jazykozpytu, zvaný sémantika (nebo sémasiologie). Ta především zkoumá, co je to to slovo po stránce významové. Zjišťuje tak jeho vztah ke skutečnosti a k myšlení. Dochází k tomu, že slovo vyjadřuje nějaký pojem, který je odrazem skutečnosti. Je třeba přitom zdůraznit,

že pojmový obsah je odrazem skutečnosti, nikoliv jméno. Jméno je nahodilost a nevystihuje samu podstatu věci (Lenin, *Filosofické sešity*, 251). Jméno se dostává nahodile podle některé významné vlastnosti (někdy i podružné vlastnosti, jako např. archeologické názvy: *doba únětická* se jmenuje podle vsi Únětic, kde památky z té doby byly poprvé nalezeny).

Když slova třídíme podle významu, přicházíme na to, že do slovníku patří jen některá slova – je jich ovšem ohromná většina – která mají význam základní, lexikální (jména podstatná, přídavná, příslovce, slovesa, číslovky, citoslovce). Druhá slova (předložky, spojky, asi též zájmena) patří vlastně do mluvnice.

Pro ty, kdo se zabývají cizími, zvláště mimoevropskými jazyky, je třeba ještě poznamenat, že toto rozdělení slov lexikálních a gramatických není stálé. Gramatiky některých jazyků, např. turečtiny, mají těchto gramatických slov velmi málo (turečtina např. téměř nezná spojky), zato gramatiky jiných jazyků jich mají mnohem více (v angličtině jsou zájmena mnohem častější než u nás). V jiných jazycích zase je slovo gramatické často vyjádřeno pomocí slova s významem lexikálním. Tak je tomu v čínštině, kde se takto vyjadřují předložky, tedy např. předložka *s* je vyjádřena slovesem *provázeti*, předložka *k* slovesem *doraziti, dojíti* ap.

Když vyloučíme ze řad slov slova gramatická, zbudou nám ještě další slova, která nemůžeme považovat za lexikální jednotky. Jde tu o takové případy, kde dvě nebo více slov dohromady vyjadřuje teprve jeden pojmový obsah. Dobře to můžeme ukázat na příkladech z botaniky: *kozí pysk* jsou nepochybně dvě slova (jasně to vidíme na skloňování: *kozí pysk, koziho pysku*), která vyjadřují jednu věc, tak jako ji obyčejně vyjadřuje jedno slovo (*petrklíč, sasanka*). Taková dvě slova (další příklady: *vraní oko, horské slunce, jednotné zemědělské družstvo*) se obyčejně nazývají sousloví. Slovníková jednotka, která odpovídá pojmu, ať již je vyjádřeno jedním nebo dvěma či více slovy, jmenuje se pojmenování.

Zvláště důležité jsou tyto otázky pro ty, kdo se zabývají jazyky, jako je čínština, indonéština a jiné, které nemají skloňování a časování, a nemají proto jasně vyznačena slova pomocí koncovek. V takových jazycích je pojmenování důležitou jednotkou, která je podkladem jednoty takových složenin, jako čín. *Pei-ting*, Peking, vlastně „severní hlavní město“, indonés. *mata hari* „slunce“, vlastně „oko-den“.

Význam a forma slova si vždy přesně neodpovídají. To znamená, že více významů může být vyjádřeno stejně znějícím slovem (homonymie), nebo zase slova, ač znějí různě, mají stejný nebo podobný význam (synonymie). Především některá slova stejně znějí, ale mají rozdílný význam (homonymie, souzvučnost, ekvivokace). Taková homonymie je např. ve slově *vlna*, které znamená 1. vlnění,

2. ovčí srst. Taková homonymie vzniká náhodou, náhodným splynutím hláskovým (srov. ruská slova odlišená ještě přízvukem *volna* – *volná*). Vedle toho se někdy homonymie říká i takovým případům, kde mezi dvěma významy téhož slova je vnitřní souvislost (polysémie, mnohoznačnost, mnohovýznamnost). Ta může vzniknout tak, že slova se užívá ve významu základním a přeneseném, např. slovo *zvonek* se užívá ve smyslu základním („malý zvon“) a přeneseném („květina podobná zvonku; signalizující přístroj, mající zvuk jako zvoněk“). Podobně slova *poraziti* se užívá ve významu původním („převrátiti“) a přeneseném („zvítěziti nad někým, přemoci někoho“). Dále může vzniknout tato homonymie tím způsobem, že k vyjádření různých věcí se užívá slov stejně tvořených. Např. slova *vlečka* se užívá ve významu „historické části ženského oděvu“ a „vedlejší koleje“, slova *předati* ve významu „odevzdati“ a „dát nadbytečně“.

Proti homonymii stojí synonymie, tj. zjev, že slova různého znění mají stejný nebo podobný význam. Synonymie vzniká někdy tak, že stojí proti sobě slova stylisticky různosměrná: *hrob* – *rov*, *jaro* – *vesna*, *zesnouti* – *zemřít*, *desetikoruna* – *desítka*, *žena* – *ženská*. Slova *jaro* a *vesna* znamenají asi totéž, ale slovo *vesna* je poetičtější, vznešenější, slovo *jaro* je stylisticky neutrální. Někdy vyjadřují synonyma drobné odstíny významové, např. slovo *bída* a *nouze* znamenají asi totéž, ale *bída* má význam silnější. Podobně *ohromný* a *obrovský*; *přemoci*, *poraziti*, *zvítěziti*; *studený*, *chladný*. Konečně někdy jde prostě o dva termíny pro týž pojem – což je vlastně chyba v terminologii: *homonymie* a *ekvivokace* ap.

Význam jednotlivého slova je složitý útvar. Je především velmi obtížný úkol stanovit, jaké významy slovo má a jak je třeba je utřídit. Máme např. slovo *pán*. Toho se užívá ve významech velmi různých (srov. *páni*, *rytíři* a *města*; *Kristus pán*; *císař pán*; *pán bůh*; *bude z něho pán*; *pán a sluha*; *hlas jeho pána*; *vážený pán*; *přišel nějaký pán*) a těžko je určit, kdy jde již o nový význam a kdy ne. Kromě toho se skládá význam slova ze složek, především ze složky základní (např. ve slově *vesna* pojmový obsah „jaro“) a ze složky stylově zařazující (ve slově *vesna* je stylová složka stylu poetického).

Po stránce formální je slovo složitý útvar a skládá se z částí obyčejně zvaných morfémy; např. slovo *ne-pře-ber-n-ý* se skládá z pěti částí (oddělili jsme je pomlčkami) – morfémů. Morfémy netvoří jednotnou masu, nýbrž se dají opět utřídit. Základní jsou morfémy kořene (zde *-ber-*, kořen, který je s různými obměnami – alternacemi – i ve slovech *ber-u*, *br-áti*, *běř-eš*, *vy-bír-ati*, *vý-běr*, *vý-bor*). Kořen je v jednom slově zpravidla jeden, ale může jich být více (ve složeninách – *vinobraní*). Na tento základní morfém se ve většině jazyků připínají afixy, tj. další morfémy, a to buď před něj (prefixy, předpony, jako *ne-*, *pře-*)

nebo za něj (sufixy, přípony a koncovky jako *-a*, *-ý*). Výjimečné je vsouvání dovnitř kořene (infix). Takový zjev je pravidelný v některých jazycích jihovýchodní Asie (indonéský jazyk tagalog na Filipínách aj.), v indoevropských jazycích byl nasální infix *-n-*, *-m-*, který označoval přítomný čas. V latině je ještě zřetelný, srov. *conti-n-git* – *contigit*, *ru-m-pit* – *rūpit*, *vi-n-cit* – *vīcit*. Ve slovanských jazycích jsou jeho stopy v nosové samohláске několika sloves a v jejich střednicích: stsl. *sedō* – *sěsti* „sednouti“, *legō* – *lešti* „lehnouti“, *obřeštō* – *obrěšti*; ruský *sjadu* – *sest*, *ljagu* – *leč*. Tato slovesa mají v přítomném čase nosovou samohlásku, již odpovídá ruské *ja* (‘a, tj. a se změkčením předcházející souhlásky), což znamená, že tu byla původně samohláska s infixem *-n-*. Infinitivní tvary jsou bez infixu. Infix jako pravidelný gramatický prostředek je např. v arabštině, kde se takto vyjadřují reflexiva (tzv. VIII. forma slovesná): *džama-’a* – „sjednotiti“; *idž-ta-ma’a* – „sjednotiti se“.

Mezi jazyky jsou veliké rozdíly v tom, zda připínají hojně sufixů (maďarština) nebo málo (angličtina) nebo středně (slovanské jazyky). V některých jazycích (čínština) je dosud sporné, co je afix a co nikoli, ba je-li tu vůbec jaký afix. Některé jazyky, především jazyky semitské, užívají místo afixů ve velmi hojně míře měnění kořene (srov. arab. *hamala* – „nésti“, *hammālun* – „nosič“, *himlun* – „břímě“).

Jsou také rozdíly mezi jednotlivými afixy. Nejdůležitější je rozdíl mezi předponami a koncovkami. Rozdíl je v tom, že koncovky vyjadřují nějaký gramatický vztah, kdežto přípony vytvářejí nová slova. Např. ve slově *nov-in-ář-sk-ý* přípony *-in-*, *-ář-*, *-sk-* vytvářejí nová slova, kdežto koncovka *-ý* vyjadřuje gramatické vztahy, tj. rod, číslo a pád. Koncovka se tak jmenuje proto, že je v indoevropských jazycích na konci a nemůže se k ní již nic připojit.

Významový vztah mezi slovy dochází někdy formálního vyjádření. Slova významově blízká jsou někdy i etymologicky příbuzná, tj. mají někdy stejný kořený morfém (nebo jeden z nich). A tak máme např. německy *schliessen* – „zavírat“ a *Schlüssel* – „klíč“; arabsky *fataha* – „otevírat“ a *miftāhun* – „klíč“; finsky *avata* – „otevírat“ a *avain* – „klíč“. Vidíme, že „klíč“ se jednou druzí k „zavírání“, jindy k „otevírání“. Zato však česky *otevírat*, *zavírat* a *klíč*; maďarsky *nyitni*, *zárni* a *kulcs* (slovanské slovo); francouzsky *ouvrir*, *fermer* a *clef*. Soubor etymologicky příbuzných slov se jmenuje etymologická čeleď.

Způsoby, jakými se vytvářejí příbuzná slova, jsou různé. Uvedeme je: 1. odvozování, ať předponami, ať příponami, např. čes. *praděd* od *děd*, *parník* od *pára*; 2. vnitřní změny v kořeni, např. arab. *tabich* – „jídlo“, *tabbāch* – „kuchař“, od *tabacha* – „vařiti“; 3. složeniny, např. čes. *mořeplavec*. Zvláštní případ složenin jsou zkratky: jako rus. *goelro* – *gosudarstvennaja komissija po*

elektrifikací Rossiji, česky *Posista – Pozemní a silniční stavby*; 4. sdružení dvou nebo více slov, tzv. sousloví, např. *kozi pysk*; 5. nový význam pro staré slovo. Někdy je to spojeno se změnou slovního druhu – např. *mužský* ve významu „muž“, rus. *niščij* – „chudý“ a „žebřák“; 6. přejetí cizího slova, např. čes. *ministr* (původně latinské).

Bližšího výkladu vyžaduje jednak odvozování, jednak skládání.

Slova se především odvozují jedno od druhého. Někdy se odvozují slova od slov téhož slovního druhu (např. *učitel – učitelka, malý – maličký, nésti – nositi*), častěji však od slov jiného slovního druhu (*učiti – učitel, zavirati – závora, sedati – sedátko*). Podle toho, od kterého slovního druhu je to které slovo odvozeno, mluvíme o denominativech (slovesech odvozených od jmen, např. *ministryně* od *ministr*, *blednouti* od *bledý*, *kralovati* od *král*) a deverbativech (slovesech odvozených od sloves, např. *učitel* od *učiti*, *mstivý* od *mstíti se*, *nositi* od *nésti*).

Z podstatných jmen deverbativních jsou důležitá:

1. jména činitelská (nomina agentis), která vyjadřují toho, kdo něco dělá, např. čes. *učitel, činitel, nosič*. Význam těchto činitelských jmen není jednotný. Někdy jde o pouhé vyjádření aktuální činnosti: *chodec, divák, posluchač*. Jindy jde o vyjádření nějakého zaměstnání, při čemž činnost, kterou základní sloveso vyjadřuje, je pro příslušné zaměstnání více či méně významná, srov. *učitel* (kdo především učí), *hlídač* (který hlídá), *krejčí* (od *krájeti* – etymologie je neživá), *švec* (odvozeno od *šiti*);

2. jména děje (nomina actionis): *kreslení, kresba*;

3. jména pomůcek (nomina instrumenti): v češtině s příponou *-dlo, -tko*: *chodidlo, sedadlo, sedátko*.

Z podstatných jmen denominativ jsou význačná:

Kolektiva (jména hromadná) – vyjadřují neurčité množství nebo soubor osob nebo věcí: *kámen – kamení, list – listí, keř – křoví, bratr – bratrstvo*.

Vytváření ženských jmen od mužských se jmenuje přechylování (moce): *učitel – učitelka, ministr – ministryně, lev – lvice, holub – holubice*. Řidší je případ opačný: *hokyně – hokynář*.

Deminutiva – jména zdobnělá: *dům, domek, domeček*. Zpravidla znamenají něco malého (*člověk – človíček*), ale velmi často vyjadřují citový vztah (*táta – tatínek, strýc – strýček*).

Augmentativa – slova zveličelá (např. italské *giovane* – „mladík“, *giovanotto* – „silný mladík“); v češtině se k nim blíží slova, která vyjadřují věci velké nebo těžkopádné, citový vztah k nim je zpravidla záporný: *chlapisko, psisko, dobrotisko*.

Hypokoristika (jména domácká) jsou zvláštní případ deminutiv. Vyjadřují citový vztah. Všeelijak zkracují kmen slova, např. *brach, brácha* od *bratr*, *Vacek, Vašek* od *Václav* atd. Přípony hypokoristik se velmi rychle mění. A tak se mohlo mnoho bývalých hypokoristik stát příjmeními, na nichž už ani často nepoznáme původ. Tak např. od *Václav* je *Vach, Vácha, Vachek, Vachulka, Váňa, Vaněk, Vaňas*, od *Petr* je *Pech, Pešek, Pešina, Pecha, Piša*, od *Matěj* je *Mach, Machek, Máša, Macek*, od *Benedikt Beneš, Benda*, od *Kliment Klimeš, Klíma*, od *Bartoloměj Bareš, Bartoš* ap.

V každém jazyce je soubor přípon odvozovacích. Mezi nimi jsou pak velké rozdíly. Některé jsou řídké, jiné jsou velmi časté, podle některých se tvoří nová slova, podle jiných již ne. Např. přípona *-ež* tvoří v češtině jen pět slov: *mládež, drůbež, loupež, krádež, verbež*. Nová slova se pomocí této přípony nedají tvořit, říkáme, že přípona *-ež* je neproduktivní, mrtvá. Naopak, přípona *-tel* tvoří množství slov (*učitel, nositel, násobitel, činitel*) a v případě potřeby se mohou tvořit nová. Je to přípona produktivní, živá.

Složeniny jsou útvar, v jehož použití se jazyky od sebe liší velmi podstatně. Některé jazyky je vůbec nebo téměř vůbec neznají, např. jazyky románské, semitské, bantuské. V jiných jazycích tvoří jeden ze základních pilířů slovníku – v jazycích tibetočínských, indických, germánských, ugrofinských. Slovanské jazyky jsou asi uprostřed.

Theorie složenin byla vypracována indickými gramatiky a doposud se užívá někdy indických jmen složenin.

Hlavní druhy komposit jsou tři:

1. Slučovací, kopulativní, dvandva, kde obě složky jsou rovnocenné: staroind. *agni-dhūmah* – „oheň a kouř“, vlastně „ohňokouř“. Ve slovanských jazycích jsou také komposita u podstatných jmen vzácná: staroslověnsky *brat a sestra* – „sourozenci“, čes. *Československo*, sloven. *bodkočiarka* – „středník“. Zato jsou velmi rozšířena v čínštině: *fumu* – „rodiče“, vlastně „otec-matka“; *tung-hsi* – „věc“, vlastně „východ-západ“; *mai-mai* – „obchod“, vlastně „kupovat-prodávat“. Zde jsou také tzv. synonymní komposita, tj. spojení dvou synonym v kompositu: *i-šang* – „šaty“. V češtině jsou dvandvová komposita častá u adjektiv: *červenobílý, československý, česko-německý*.

2. Určovací, determinativní, tatpuruša, kde první člen nějak určuje druhý. Někdy se dělá mezi nimi ještě další rozdíl: Když první člen je souřadný (jedná se tu pak obvykle o adjektivum), jde o karmadhāraja: *maloměsto, velkoobchod, černozem*, čín. *ta-hsie* „vysoká škola“. Když první člen je podřadný (což je vidět, když složeninu rozvedeme do syntaktického spojení), jde o tatpuruša v užším

slova smyslu: *otcovrah*, tj. „vrah otce“, *listonoš*, tj. „kdo nosí listy“, *kovoprůmysl*, něm. *Hauptstadt*, *Massenmord*, čín. *mai-mai-žen* „obchodník“, vlastně „kupovati-prodávati-člověk“, *čung-kuo-žen* „Čiňan“, tj. „střed-říše-člověk“.

3. Vnější, posesivní komposita, exocentrická, bahuvrhní. Vyjadřují dohromady vlastnost nějakého předmětu: čes. *Modrovous* znamená „ten, kdo má modrý vous“, něm. *Dummkopf* „hlupák“, vlastně „hlupohlava“, latinsky *magnanimus* „velkomyslný“, vlastně „velký duch“, čín. *hsiau-hsin* – „opatrný“, vlastně „malý-srdce“. Těchto komposit bylo dříve v indoevropských jazycích hojně, např. řec. *leukólenos* – „běloloktá“, *krokopeplos* – „šafránorouchá“. V nových jazycích, např. v češtině, jsou tato komposita zpravidla opatřena adjektivní příponou, za jakou je třeba považovat i pouhé *-ý* ve slovech *černovlasý*, *černohlavý*, *modrooký*, další příklady: *jednomyslný*, *dvoupatrový*, čín. *ta-tou-ti* „velkohlavý“, vlastně „velký-hlava-ý“.

Uvádíme zde složená jména. Složená slovesa jsou mnohem řidší a evropské jazyky jich mají velmi málo – bývají to zpravidla slovesa odvozená od složených jmen, jako *malomyslněti* od *malomyslný*. Zato v některých orientálních jazycích jako v čínštině a hindustání jsou složená slovesa častá (srov. níže v kapitole o slovesu).

Někdy se mezi složená slovesa počítají i slovesa s předponou (*vynéstí*, *odnéstí*) a vůbec slova s předponou (*praděd*). Ale tato slova mají jiný charakter než skutečné složeniny. Nejsou složena ze samostatných slov, majících samostatný lexikální, nikoli jen pomocný, gramatický význam: např. *vy-*, *pra-* vůbec není samostatným slovem; *od-* jako slovo je jenom předložka, tedy slovo s významem pomocným, gramatickým.

Každý jazyk má množství slov, která jsou vytvořena z jiných ať odvozením, ať složením a cítí se jako taková. Vedle toho je však velké množství slov, která mají etymologii už nejasnou a u nichž jen vědecká analýza odhaluje původ. A tak na jedné straně sice poznáme snadno, že slova *stříbrný*, *železný* jsou odvozena od *stříbro* a *železo*, že slovo *stavba* je od *stavěti*, *bednář* od *bedna*. Na druhé straně však nepoznáme už, že slovo *uzel* je od *vázati*, že *hnít* je od *hníti*, *lít* *lítí*, že *medvěd* znamená vlastně „medojeda“, že *omuce* znamená „obouvaná“ (kořen *-u-* je tu stejný jako ve slovech *z-u-tý*, *ob-u-tý*).

Slovní druhy

Slova se třídí na slovní druhy (podstatná jména, přídavná jména, slovesa atd.). Někdy se jim říká starým jménem „části řeči“, což je nepřesný překlad

latinského gramatického termínu *partes orationis*, kde *oratio* neznámá „řeč“, jako v klasické latině, nýbrž „větu“.

Nynější dělení je dědictvím po starořeckých a latinských gramaticích. Starší gramatikové hleděli především k morfologickým vlastnostem: jméno jim bylo takové slovo, které se skloňuje. Nerozeznávali proto jméno přídavné a podstatné (toto rozlišení bylo provedeno až ve středověku). Sloveso jim bylo takové slovo, které se časuje. Za zvláštní druh slovní považovali participium (příčestí), které se skloňuje i časuje – tedy participuje na základních vlastnostech obou těchto slovních druhů. Toto odtržení participia od slovesa se dnes zpravidla odmítá. – Další století provedla tedy korekce, vcelku se však staré dělení udržuje.

V nové době se často objevuje skepse: pochybuje se, zda třídění slov má vůbec nějaký význam. Poukazuje se na to, že žádné dělení slov není naprosto bezpečné. Podstatná jména jistě zpravidla přijímají koncovky pádů a čísel. Je však řada jazyků, které pádové přípony nemají (franština, čínština, vietnamština, indonéština). Ostatně i v jiných jazycích je jistý nepatrný počet podstatných jmen bez pádových koncovek. Jsou to tzv. slova nesklonná (*indeclinabilia*), jako je české *Pavla*, *soiré* aj. Ze zájmen se některá po stránce gramatické chovají jako adjektiva (*ten*, *náš*), jiná jako substantiva (*já*, *on*, *kdo*). Substantiva zpravidla vyjadřují nějakou substanci (*člověk*, *otec*, *kniha*, *zvíře*, *pero*, *hmota* atd. atd.). Ale je mnoho substantiv, která vyjadřují vlastnost nebo děj (*modrý*, *bílý*, *chudoba*, *vznik*, *vývoj*, *vláda*), tedy něco, co je zpravidla vyjadřováno adjektivy nebo slovesy (*modrý*, *bílý*, *chudý*, *vznikati*, *vyvíjeti se*, *vládnouti*). Sloveso je zpravidla predikátem ve větě, ale často vyjadřuje i jiné části věty (*Pavel mlčí* – *Mlčeti zlato* – *Rozhodl se mlčet* – *Mlčící sfinga*). Z toho vycházely skeptické hlasy, které existenci slovních druhů vůbec popíraly.

Tato skepse však nebyla správná. Vycházela z nesprávného názoru, že v jazyce je vše přesně a neměnně rozlišeno. Ve skutečnosti slovní druhy v jazyce jsou a jejich rozlišení má v jazyce základní význam. Je však více kritérií, podle nichž se slovní druhy rozeznávají, a tato jednotlivá kritéria se nekryjí.

Je trojí druh kritérií, podle nichž se slovní druhy liší, kritéria významová, morfologická a syntaktická. Především se slova třídí podle významu. Podstatná jména znamenají nějakou osobu nebo věc, slovesa děj nebo stav atd. Pak se třídí slova morfologicky: některá se skloňují (podstatná jména, přídavná jména, zájmena, číslovky), jiná se časují (slovesa), jiná stupňují (adjektiva, adverbia), jiná se vůbec neohýbají (interjekce, předložky, spojky). Za třetí se třídí slova syntakticky: některá slouží jako podmět a předmět (podstatná jména), jiná jako přívlastek (přídavná jména), jiná zvláště jako predikát (slovesa) atd.

Nejdůležitější, základní dělení slov je dělení na dvě skupiny. Některá slova totiž mají význam základní, druhá mají význam pomocný. První, slova významová, *lexikální*, rus. *znamenatel'nyje*, totiž podstatné jméno, přídavné jméno, příslovce, sloveso, číslovka, znamenají věci, jejich vlastnosti, děje a stavy, druhá, slova pomocná, gramatická, rus. *služebnyje*, zájmena, spojky, předložky, vyjadřují vztahy slov nebo ukazují na slova. V čínské gramatické teorii je blízké tomuto dělení (ale neodpovídá mu úplně) dělení na slova plná a prázdná. V tomto dělení mají kolísavé postavení zájmena, která mají některé vztahy k slovům významovým, jiné k slovům pomocným.

Přicházíme k dělení podrobnějšímu.

Především se slova dělí podle významu. Podle tohoto dělení substantiva, podstatná jména, znamenají nějakou věc.

verba, slova,	znamenají děj (činnost, stav, změnu stavu),
adjektiva, přídavná jména	„ vlastnost,
adverbia, příslovce	„ vlastnost, týkající se slovesa nebo adjektiva,
numeralia, číslovky	„ číslo,
interjekce, citoslovce	„ projev citu, napodobení přírody,
pronomina, zájmena	ukazují na nějakou věc nebo vlastnost,
preposice, předložky	vyjadřují vztahy (nejčastěji místní) substantiv a sloves nebo substantiv,
konjunkce, spojky	vyjadřují vztahy sloves a sloves, substantiv a substantiv atd. a vět mezi sebou.

Významová stránka je základem třídění slov. Třídění samo neodpovídá tomu přesně. A tak děj či stav nebo vlastnost jsou velmi často vyjádřeny substantivem: *pití, přízeň, skok, teplota, čern* atd.

Za druhé se slova rozlišují morfologicky:

podstatná jména se skloňují v pádě a čísle, mají rod;
slovesa se časují podle osoby, čísla, času, způsobu a rodu;
přídavná jména se skloňují v pádě, čísle a rodu (ve slovanských jazycích k tomu ještě podle jiných vzorů, tzv. složených, odlišných od vzorů podstatných jmen), k tomu se ještě stupňují (alespoň některá);
příslovce se stupňují, alespoň některá, jinak jsou neohebná;
číslovky se skloňují (ne vždycky), zpravidla podle pádu, čísla a rodu;

zájmena se skloňují podle rodu, pádu a čísla (rodová), nebo podle pádu a čísla (bezrodá), zpravidla mají zvláštní sklonění (tzv. zájmenné);
předložky jsou zpravidla neohebné, někde se skloňují (např. ve finštině, turečtině);
spojky a interjekce jsou neohebné.

Celé toto dělení může ovšem platit jen tam, kde se slova ohýbají – jazyky, které nesklonují a nestupňují (čínština, vietnamština), nemohou na tomto základě rozlišovat slova. I tam, kde je morfologie široce rozvinuta, často se nerozlišují některé kategorie, které zase rozlišují jiné jazyky. A tak se např. v němčině nerozlišují adjektiva a adverbia (*sie ist schön, sie singt schön*), protože v predikátu se adjektivum nesklonuje. Korejšťina, japonština a některé jazyky bantuské nerozlišují adjektivum a verbum. Je zde jeden slovní druh, který vyjadřuje děj, stav nebo vlastnost a který má svůj infinitiv (*viděti, býti veliký*), participium (*velký, vidící*) a určitý tvar (*je velký, vidí*).

Rozdíly jsou také v tom, do jaké míry se slovní druhy rozlišují. Tak např. ve slovanských jazycích se substantiva jasněji odlišují od adjektiv než v latině a řečtině, protože se adjektiva jinak skloňují než substantiva. Ve slovanských jazycích jsou podstatná jména jasněji odlišena od sloves než v turečtině nebo korejšťině, protože slovanské jazyky nemají tolik jmenných tvarů slovesných jako turečtina nebo korejšťina.

Za třetí se slovní druhy rozlišují syntakticky. Podle toho jsou podstatná jména ve větě především podmětem a předmětem, řidčeji už doplňkem nebo přívlastkem nebo příslovečným určením;

slovesa jsou ve větě přísudkem, určité jejich tvary mohou být pouze v přísudku; pokud mají jinou úlohu, vznikají jmenné tvary slovesné, infinitivy a participia, které jsou podmětem, předmětem, přívlastkem atd.;

přídavná jména jsou zpravidla přívlastkem nebo doplňkem;
příslovce jsou především příslovečným určením;
číslovky jsou obyčejně přívlastkem;
citoslovce jsou obyčejně bez větného spojení;
zájmena mají buď syntaktickou povahu podstatných jmen nebo přídavných jmen;
předložky spojují především příslovečné určení s predikátem;
spojky vyjadřují spojení dvou větných členů.

Dosud jsme nemluvili o jednom druhu slovním, který je zatím jen předmětem diskusí (hlavně slovanských linguistů) a který asi hlavně v ruštině hraje významnou

úlohu. Jsou to predikativy, též kategorie stavu (rus. *kategorija sostojanija*). Jsou to slova neskloňná (jako adverbia), liší se však od adverbí tím, že tvoří predikát. Patří sem slova jako rus. *leň, žal', nel'zja*.

Zpravidla náleží každé slovo jen jednomu slovnímu druhu, např. *viděti* je vždy sloveso, *stůl* je vždy podstatné jméno, *bílý* je vždy adjektivum. Jsou však případy, že totéž slovo má v různých postaveních úlohu různých slovních druhů. Tak např. slovo *lesní* je nejčastěji přídavným jménem (*lesní zvíře*), ale může být i podstatným jménem (*pan lesní*). Funkce adjektivní je původní, primární, funkce substantivní je druhotná, sekundární. Zjev, že slovo mění svůj slovní druh, jmenuje se konverse.

Různé jazyky uplatňují konversi v různé míře. Přirozeně se může uplatňovat konverse především tam, kde slovní druhy nejsou příliš rozlišeny morfologicky a kde tedy přenesení slova do nových syntaktických funkcí nevyžaduje velkých morfologických změn. Tak je tomu např. v angličtině. V angličtině je konverse častá a proto právě v anglických mluvnicích byl tento termín vytvořen.

V angličtině se užívá substantiv jako sloves (*hate* „nenávisť“ a *hate* „nenávidět“, *water* „voda“ a „zalévat“), substantiv jako adjektiv (*island* „ostrov“ a „ostrovní“, *iron* „železo“ a „železný“), verb jako substantiv (*to walk* „procházet se“, *to make a walk* „projít se“, doslova „udělat procházku“) atd.

V češtině a jiných slovanských jazycích je méně konverse, ale ani tady není neznámá. Nejdůležitější je tu užití přídavného jména za podstatné (substantivace): *důchodní, lesní, poklasný, porybný, zpropitné, zápisné*, popř. participia za podstatné jméno: *pracující, kopaná, zmýlená*. Častější je tento způsob v ruštině: *stolovaja* „jidelna“, *parikmacherskaja* „kadeřnictví“, *buločnaja* „pekařství“, *krivaja* „křivka“, *služaščij* „úředník“.

Jinak mění slovní druh slova neohebná, a to např. adverbí se užívá jako předložek: *vedle, uvnitř, kolem*.

Podstatná jména

Ze slovních druhů mají největší důležitost a nejbohatší gramatiku podstatná jména a slovesa, která si rozebereme podrobněji. Podstatná jména se zpravidla skloňují, tj. ohýbají se podle pádů a čísel (*žena, ženy, ženě* atd.) a vedle toho mají rody (genus), tj. rozlišují se do skupin.

Rody jsou v jazycích indoevropských původně tři, mužský, ženský a střední. Základ jejich rozlišování je ve významových rozdílech mužského a ženského

pohlaví a potom živých a neživých tvorů a věcí. Ovšem tento rozdíl se neuplatňuje důsledně, „gramatický rod“ neodpovídá plně „přirozenému rodu“. Především mužská nebo ženská podstatná jména vyjadřují často věci, které vůbec není možno označit za mužské nebo ženské bytosti. Tak např. mužského rodu je *stůl, kabát, svícen, komín*, ženského rodu je *židle, svíčka, vesta, kniha, voda*. V těchto případech jsou rody důležité jen syntakticky: určují, kam patří ve větě ten který přívlastek či predikát.

Mužská a ženská jména, pokud vyjadřují osoby nebo zvířata, jsou nejčastěji spárována podle moce (přechylování): *učitel – učitelka, kačer – kachna*. Taková jména se jmenují přechylná (*mobilia*). Někdy se tímto způsobem sdružují i slova od sebe neodvozená: *otec – matka, strýc – teta, kohout – slepice*. Jindy však jméno mužského nebo ženského (zřídka středního) rodu vyjadřuje bytost mužského i ženského rodu: *holub, pes, liška, vlk, hrdlička, kůň, šídlo*. Taková jména se jmenují pospolná (*epicoena*). Jde-li o to, vyjádřit jedince opačného pohlaví, děje se tak mocí, např. *holubice, lišák*, nebo zvláštním slovem, např. *fena, kobyla*. Kromě toho jsou v některých jazycích jména, která mají oba rody, tzv. obojrodá, *communia*, např. lat. *bos* (mužské i ženské) „býk, kráva“, *civis* (m. i ž.) „občan, občanka“. V češtině se tomuto způsobu blíží slovo *choť*, které je mužského i ženského rodu (mužský a ženský rod má ovšem jen některé pády společné).

Původně byly v indoevropských jazycích tři rody, mužský, ženský a střední. To se však ve většině jazyků změnilo. V latině jsou tři rody, ale v románských jazycích se ztratilo neutrum. Stejně je tomu i v baltských jazycích. Naopak v hetitštině a některých germánských jazycích není rozdílu mezi mužským a ženským rodem. Angličtina projevuje rod jen v tom, že užívá různých osobních zájmen (*he, she, it* – „on“, „ona“, „ono“). Naopak slovanské jazyky nejen zachovaly rozdíl tří rodů, ale mají u maskulin i rozdíl životných a neživotných.

Z jazyků neindoevropských některé vůbec neznají rodu – vlastně většina jich (např. jazyky tibetočínské, ugrofinské, turkotatarské). Semitské jazyky rozdělují mužský a ženský rod asi jako jazyky románské. Jsou však i jazyky, kde naopak je rodů mnoho. V bantuských jazycích je osm rodů, které se odlišují předponami (v jazyce suaheli, který je dorozumívacím jazykem v Kenyi, Tanganyci a přilehlých oblastech, má první třída substantiv předponu *m-*, v množném čísle *wa-* a zahrnuje lidi: *m-tu* – „člověk“, plur. *wa-tu*; druhá třída s předponou *m-*, *mi-* zahrnuje především stromy, *mohungwa* – „pomerančovník“; 3. třída s předponou *n-* označuje především zvířata, *ndega* – „pták“; 4. třída s předponou *ki-*, *vi-* označuje věci, např. *kitabu* – „kniha“, plur. *vitabu* atd.). Přívlastek a pří-

sudek pak kongruje, shoduje se se substantivem: *mtu mzuri* „hezký člověk“, *watu wazuri* – „hezcí lidé“.

Gramatické číslo provází zpravidla substantivum ve všech tvarech. Dnešní jazyky evropské mají zpravidla dvě čísla, jednotné a množné, singulár a plurál. Ale dříve bývalo ještě dvojité číslo, duál, a z toho zbyly stopy. Jistě byl v původním jazyku indoevropském. Staré slovanské jazyky (stará čeština, staroslověnština) duál zachovávají. Dnes je jen v lužické srbštině a slovinštině. V češtině jsou z něho jen stopy. Původně duálové jsou tvary *dva, oba, ruce, rukou, ramenou, oči, uši* ap., které dnes ovšem mají význam plurálu. Jinak mezi indoevropskými jazyky mají duál jen jazyky baltské, jinde zanikl. Např. v latině jsou z něho stopy jako v češtině (*duo, ambō*, kde i koncovka *-ō* odpovídá českému *-a*, protože každé původní indoevropské a latinské *ō* dává do slovanských jazyků *a*), v ruštině v tvarech po číslovkách 2, 3, 4.

V indoevropských jazycích někde je omezeno množné číslo, např. čínsky se označuje jen u životných, a to ještě ani to není nutné, tedy např. *čung-kuo-žen-men* znamená „Číňané“, ale při tom plurálová přípona tu není nutná, je možno říci i *čung-kuo-žen*. Naopak zase jinde je počet čísel ještě větší. V některých jazycích Melanesie je nejen singulár, duál a plurál, ale ještě triál a kvadrál, tj. číslo trojné a čtverné.

Blízko k ponětí čísla mají kolektiva (jména hromadná), jako *listi, kameni*. U nás to není gramatické číslo, nýbrž jsou to jasné odvozeniny, nová slova, tvořená odvozovací příponou. V semitských jazycích patří kolektivnost do gramatiky, a tak je kolektivum *zaitūnun* – „oliva“, *šadžarum* – „strom“ kolektivním číslem, k němuž patří jednotné číslo (s tvarem feminina) *zaitūnatun, šadžaratum* a k němuž se zase tvoří množné číslo.

Velmi obtížným problémem mluvnické podstatného jména jsou pády. Někde je jasné aspoň, kolik jich je (v češtině sedm, v latině šest, v řečtině pět atd.). Ale již v ruštině to zcela jasné není, dvojtvary *lesu* a *lese* v lokále singuláru je možno považovat za dva pády. V angličtině je problém, co vlastně je třeba za pád považovat. Velmi často se upírá vokativu, že patří mezi pády.

Filologové se pokoušeli vyložit význam pádů mnohokrát. Stály tu především proti sobě dvě školy, které svedly mnohou ostrou půtku. Škola lokalistická a antilokalistická. Lokalistická škola chtěla převést všechny pádové významy na vztahy lokální. Užívala přitom především materiálu z jazyků, kde jsou pády vyslovené lokální (jazyky ugrofinské, kavkazské). Zde jsou pády, které se dají přeložit našimi předložkami *v, z, do, u, k, od, na* s lokálem, *na* s akusativem atd. Na základě takových pádů vysvětlovali lokalisté i jiné pády. Tak akusativ, který

ostatně velmi často znamená směr „kam“, např. lat. *Rōmam* – „do Říma“, čes. *pod stůl* proti *pod stolem, za stůl* proti *za stolem, před stůl* proti *před stolem, na stůl* proti *na stole*, dá se vůbec vysvětlovat jako pád směru, tedy „viděti někoho“ se dá vykládat, jako by to bylo něco jako „dívat se na někoho“ ap. Naopak zase genitiv se dá pojímat jako pád odluky, jak je vidět již z některých jazyků, které vyjadřují to, co my genitivem, pomocí předložky, znamenající původně *od, s*, srov. franc. *de* z lat. *dē*, anglicky *of*.

Není pochyby, že tento výklad pádů má mnoho do sebe. Ale neobstojí úplně. Abychom tak vyložili všechno, musíme mrzačit pádové funkce a kroutit tak, aby nám vyhovovaly v našem schématu.

Mnohem přijatelnější je antilokalistické pojetí pádů, které bralo na sebe obyčejně formu syntaktickou. Nominativ je podle tohoto pojetí pádem podmětu, akusativ pádem předmětu ap. Je to jistě zase velmi správné, ale musíme se ptát, proč např. předmět bývá vyjadřován brzy dativem, brzy genitivem, brzy instrumentálem a proč je mezi jazyky v tomto ohledu taková různost.

Ve skutečnosti jsou pádové významy ještě složitější.

Především je nepochybné, že základ funkce pádů je syntaktický. A tak nominativ je především pádem podmětu, akusativ pádem předmětu, dativ je zpravidla pádem druhého předmětu (bývá vedle akusativu), genitiv je zvláště pádem adnominálním, instrumentál a lokál je především pádem příslovečného určení, vokativ je pádem bez syntaktického spojení.

K této složce pádových významů, k složce syntaktické, která je základní, přistupují složky další. V příslovečném určení se uplatňuje především složka lokální a ta se v některých jazycích do široka rozrůstá (v jazycích ugrofinských, kavkazských). V těchto jazycích se např. i dativ chápe lokalisticky, totiž místo našeho dativu jsou např. ve finštině tři lokální pády a říká se „dávati něco někomu, bráti něco od někoho, býti u někoho“ (ve významu „někdo má“ tato vazba je stejná jako v ruštině). Slabší složka lokální je např. v češtině, kde lokální významy se vyjadřují většinou předložkami a kde jsou jen uvedené lokální významy pádů, jako *pod stůl – pod stolem, na stůl – na stole* (předložka tu vyjadřuje místo jen obecně, kdežto pád vyjadřuje, zda se jedná o klid – pak se dává lokál nebo instrumentál, nebo o směr na otázku kam? – pak se dává akusativ).

Vedle toho mají pády ještě další složku. Pády mají totiž své samostatné významy. Např. dativ vyjadřuje předmět, který je slaběji zasažen: ve větě *Dávám příteli knihu* je „přítel“ slaběji zasažen než „kniha“, ve větě *Pomáhati někomu* je předmět slaběji zasažen než ve větě *Viděti někoho*. Genitiv je pád především adnominální (tj. závisí na jménu), ale bývá také adverbální, závislý na slovesu,

a mívá pak ty významy, které má ve vazbách adnominálních. Je tedy přivlastňovací posesivní genitiv zrovna tak adnominální jako adverbální (*jeho židle – tato židle je jeho*), zrovna tak genitiv celkový, partitivní (*napítí se vody* jako *sklenice vody*).

Pád, číslo a rod jsou zpravidla jediné vlastnosti morfologické, které má substantivum. Jen v některých jazycích jsou ještě vlastnosti další, jako posesivní, přivlastňovací přípony, tedy arab. *abī*, „můj otec“; turec. *baba-m*; *apá-m* atd., dále člen, bulh. *žena-ta*, francouzsky *la femme* atd., aj.

Sloveso

Druhý slovní druh, o němž chceme podrobněji hovořit, je sloveso. Sloveso má mluvnicki mnohem bohatší než podstatné jméno. Mívá osobu, číslo, čas, způsob, rod, vid a ještě jiné morfologické vlastnosti. Různé jazyky uplatňují různé vlastnosti. Gramatika slovesa se v jednotlivých jazycích liší ještě více než gramatika substantiva.

U substantiva jsme viděli, že má rody, tj., že jasně se roztrídí na skupiny určené rodem. U slovesa nevidíme nic takového. Pouze v některých jazycích (v jazycích kavkazských, v baskičtině aj.) se ostře od sebe odlišují slovesa přechodná (ta, která mají u nás předmět ve čtvrtém pádě) a nepřechodná. Mají zcela jiné časování, jinak se spojují se substantivy (u nepřechodných je podmět v nominativu), u přechodných je podmět v tzv. ergativu, předmět v nominativu.

U nás k takovému skutečnému třídění nedochází. U nás můžeme jen rozeznávat skupiny sloves, které se liší některými příznaky. A tak mluvíme o slovesech bezpředmětových čili podmětových (bez předmětu, např. *seděti*, *spáti*) a slovesech předmětových (s předmětem v různých pádech, např. *vidím člověka*, *pomáhám člověku*, *bojím se války*, *mluvím o knize*). Předmětová pak dělíme dále na přechodná (s předmětem ve čtvrtém pádu, např. *míti*, *chtíti*, *viděti*, *pronásledovati*) a nepřechodná (s předmětem jiným, např. *pomáhati*, *báti se*, *mluviti*). Přechodná se liší od nepřechodných tím, že vytvářejí pasivum, trpný rod: *vidím – jsem viděn*, *mlátiti – obilí se mlátí*. (Jsou ovšem výjimky, jako *míti*, *chtíti*, *přáti si*; tato slovesa mají pasivum jen výjimečně (*chtěn*, *zastaralé jmin*).

Vlastnosti slovesa se dají shrnout do tří skupin:

1. osoba a číslo,
2. čas, způsob a rod,
3. vidy a jiné vlastnosti, které modifikují základní význam slova.

Osoby jsou zpravidla tři, čísla dvě. Osoby jsou u nás udávány v pořadí 1., 2., 3. Toto pořadí je dědictvím ze starořecké filosofie, kdy Platon učil, že řeč vzniká tak, že někdo (tj. „já“) mluví k někomu (tj. „ty“) o něčem („on“, „ona“, „ono“). Přirozenější je pořadí arabské a indické gramatiky: osoba 3., 2., 1. Třetí osoba je totiž velmi často základní osobou, z níž vycházejí druhé dvě, jak je to vidět i v češtině na minulém čase, kde se dávno již ztratilo slůvko *jest*, *jsou* ve 3. osobě: *uletěl*, *uletěl jsi*, *uletěl jsem*. Totéž ukazují slovesa neosobná, která mají jen 3. osobu (*zebe mne*).

V některých jazycích se rozlišuje v první osobě tzv. inkusiv a exklusiv, tj. u „my“ se rozlišuje „my s tebou“ (inkusiv) a „my bez tebe“ (exklusiv). Je to tak v některých jazycích orientálních (indonéštině) a také v jazycích primitivních národů. Plurál osoby je totiž složitější než plurál podstatného jména („lidé“ jsou „člověk a člověk“, „psi“ jsou „pes a pes“, také „oni“ jsou „on a on“, ale „vy“ je „ty a ty“ nebo „ty a on“, zvláště složitě je pak „my“; to může být „já a ty“, „já a on“, „já a ty a on“, „já a on a on“ atd.).

Osoby nejsou pro sloveso nutné. V některých jazycích (čínštině) není třeba osobu vyjádřit ani zájmenem. Říkáme *wo k'anšu*, „já čísti kniha“, ale stačí říci *k'an-šu*, „čísti-kniha“, je-li z textu patrné, že jde o mne.

Čas (tempus) vyjadřuje především časový vztah buď osoby děje k ději mluvení nebo dvou dějů mezi sebou, potom také různý charakter dějů, o něž jde. Gramatický čas není sám, který v jazyce vyjadřuje skutečný čas. Skutečný čas je zde vyjádřen také adverbii časovými, a proto také příslovečnými určeními času (*nyňi*, *dnes*, *včera*, *letos*, *dříve*, *příště*, *v příštím roce*, *za císařství*), substantivy, která označují čas (*čas*, *doba*, *rok*), předložkami s časovým významem (*před*, *za*, *po*), spojkami časovými, a proto také vedlejšími větami časovými (*když přišel*, *až přijde*, *jakmile přišel*, *zatímco psal*, *dříve než přijde*). Může proto gramatický čas v jazyce vůbec chybět. Tak např. čínština nemá časů (kromě přípony minulého času *-la*) a vyjadřuje časové rozdíly pomocí slovesa *wan* „dokončiti“, *jao* „chtítí“, *hsiang* „zamýšletí“ aj.

Pokud v jazycích časy jsou, mají různý význam a jazyky se velmi liší podle toho, jaké časy vytvářejí.

Zpravidla jsou v jazyce základní, primární časy, které jsou tři a vyjadřují minulost, přítomnost a budoucnost, tj. předčasnost před dějem mluvení, současnost s dějem mluvení. Tak vzniká čas přítomný (prézens), čes. *píšu*, lat. *scribo*, čas budoucí (futurum), čes. *budu psát*, lat. *scribam*, a čas minulý (mezinárodním termínem obyčejně préteritum nebo méně vhodně perfektum), čes. *psal jsem*, latinský minulý čas je diferencován na perfektum, imperfektum a plusquamper-

fektum. Většina jazyků, které časy mají, rozeznává přítomnost, minulost a budoucnost, jen někdy splývá přítomnost s budoucností, např. ve fin. *kirjoitan* „píší“ a „budu psát“.

Někdy se tyto časy proměňují, aby se vyjádřily určité významové odstíny. Přítomného času se užívá k vyjádření minulosti, chceme-li zaktualizovat, zpřítomnit vyprávěný děj (prézens historické): *O pálnoci pozoroval dole ve světnici nějaké světlo. Koukne skulinou ve stropě a tu vidí...* (Erben). Naopak zase se prézentu užívá k vyjádření budoucnosti, která už co nevidět nastane, zvláště, když už nějaké příslovce dostatečně vyjádřilo budoucnost: *Zítřka jdu do města. Napřesrok jde do školy.*

Vedle těchto základních časů jsou časy druhotné, sekundární, tj. takové, které vyjadřují časový vztah jednoho děje k druhému, tedy předčasnost, současnost a následnost. V latině vyjadřuje předčasnost před minulostí plusquamperfektum (*laudaveram*), předčasnost před budoucností futurum exactum (*laudaverim*). V angličtině vyjadřuje plusquamperfektum (*I had seen*) předčasnost před minulostí, futurum preteritum (*I should see*) následnost po minulosti, futurum perfektum (*I shall have seen*) předčasnost před budoucností. V češtině může vyjádřit předčasnost před minulostí archaické plusquamperfektum: *byl jsem udělal*. Jinak v některých vedlejších větách vyjadřuje nedokonavý prézens současnost a minulý čas předčasnost: *Viděl, že prší. Viděl, že přišlo.*

Časy průběžné, progresivní (v angličtině, některých jazycích afrických aj.) vyjadřují činnost právě v daném čase (v minulosti, přítomnosti, budoucnosti) probíhající: *I am going* „právě jdu“, *I was going* „právě jsem šel“, *I shall be going* „právě půjdu“.

Časy výsledné, resultativní označují stav, vzešlý z předcházejícího děje. Takové časy byly plně rozvinuty ve staré řečtině. Říká se jim perfektum a plusquamperfektum: *pepaideuka* „vychoval jsem, mám vychováno“, *kekrika* „rozhodl jsem se, jsem rozhodnut“. Stejný význam má latinské perfektum a plusquamperfektum, ovšem jen u několika sloves: *nōvī* „poznal jsem, znám“, *decrēvī* „rozhodl jsem se“. V češtině má tento význam u několika sloves spojení participia se slovesem „mít“: *mám uděláno, mám napsáno*. Kromě toho má tento význam pasivní tvar dokonavých sloves: *dám je postaven* (tj. stojí), *úkol je napsán, jsem rozhodnut*.

Jiné časy vyjadřují rozdíly děje dokonavého a nedokonavého (lat. perfektum a imperfektum, střec. aorist a imperfektum). Významové rozdíly těchto časů jsou podobné slovanským rozdílům vidovým.

* Některé jazyky (turečtina) rozeznávají časy, vyjadřující děj známý a jistý a děj známý jen z doslechu.

Další vlastností slovesa je způsob (modus). Způsob vyjadřuje míru platnosti nějaké skutečnosti, vyjádřeně větou (*udělá, udělal by*), nebo zaujetí člověka k ní (*udělej, udělejž*). A tak vyjadřuje prosté oznámení nebo možnost, přání, rozkaz, obdiv atd. Nejčastější jsou v jazycích tři způsoby: indikativ, kondicionál a imperativ. Taková je situace ve slovanských jazycích. Indikativ znamená prosté sdělení (nebo dotaz): *Píše (Píše?)*, kondicionál možnost, zpravidla podmíněnou (*Psal by*), imperativ rozkaz (*Piš*). Imperativ jako výraz rozkazu má v různých jazycích různá odstupňování, jako konjunktiv (*ať píše*), optativ (*kež píše*). Tyto další způsoby pak někdy splývají s kondicionálním nebo konjunktivním významem. Tak v latině je způsob, který se jmenuje konjunktiv a který má význam konjunktivu (přacího) a kondicionálu. V maďarštině je způsob imperativ, který má význam imperativu i konjunktivu (má všechny osoby), kdežto kondicionál je samostatný (*mondanám* – „řekl bych“). Zvláštní způsob má albánština: admirativ vyjadřuje zde obdiv.

Další vlastností slovesa je (slovesný) rod (genus verbi, diathese). Vyjadřuje především vztah činitele (agens) a děje. Zpravidla mají jazyky tři rody, činný (aktivum), *myji*; trpný (pasivum), *jsem myt*; zvrtný (reflexivum), *myji se*. Z nich pasivum slouží především k tomu, aby se mohl vyjádřit podmětem základ výpovědi, pokud je předmětem děje (*Hoch byl bit od otce, místo Otec bil hochu*). Reflexivum (často se mu říká reflexivní pasivum) má mnohotvárný význam, znamená, že děj vychází ze subjektu a zase se k němu vrací (*myji se*), má význam reciproční (*potkali se*), má význam neosobní (*vypravuje se*), znamená zesílení významu (*nahleděti se, naběhati se*) atd.

Vyjadřuje-li reflexivní význam nikoli reflexivní zájmeno, nýbrž koncovka, odchylná od koncovky aktivní, mluvíme o mediu, např. ve staré řečtině je k aktivu *luō* „myji“ medium *luomai* „myji se“. Takové medium bylo patrně i v indoevropském prajazyku.

Slovesné modifikace a deverbativní slovesa

Kromě vlastností, které jsme již uvedli, tedy kromě osob, čísel, časů, způsobů a rodů, má sloveso ještě další vlastnosti, které z jednoho slovesa vytvářejí sloveso nové. Jednotlivé jazyky se v tom velmi liší jeden od druhého. Ve slovanských jazycích jsou tu vidy a prefixace, vyjadřující nějaký směr (*nésti – odnésti, při-*

nésti, zanésti atd.). V němčině je pouze prefixace (*gehen – eingehen, ausgehen*), ve franštině je prefixace a soubor pomocných sloves (*faire, venir*), vyjadřujících různé modifikace (*faire bouillir* „vařit“, *venir de...* „právě...“). V turečtině je řada sufixů, vyjadřujících faktitivnost, negaci, nemožnost, recipocitu atd. Společným rysem těchto vlastností je, že se zde již nejedná o gramatiku, ačkoli význam není snad naprosto odlišný (např. vidy vyjadřují leccos z toho, co v jiných jazycích – franštině, latině – vyjadřují časy), nebo reflexivní význam se vyjadřuje jednou jako slovesný rod, jindy jako jiné sloveso. Rozdíl mezi vlastní gramatikou na jedné straně a vytvářením nových sloves na straně druhé je v tom, že příslušné významy jsou organizovány buď v rámci gramatických tvarů nebo jako samostatné sloveso se samostatným souborem gramatických tvarů. Je přitom třeba říci, že hranice mezi gramatikou a tvořením nových sloves není nepřekročitelná. Tak např. ve slovanských jazycích vid dokonavý slouží k označení futura, např. *napíšu k píšu*.

Hlavní druhy těchto modifikací jsou tyto:

1. Modifikace místní, lokální, s významem směrovým. Je to společný rys evropských jazyků, které zde užívají prefixů. Je to např. ve slovanských jazycích, v latině a románských jazycích, v řečtině, v němčině, maďarštině aj. (velmi jsou tyto prefixy redukovány v angličtině). V jazycích, které tyto prefixy mají, si tyto prefixy někdy odpovídají, např. čes. *vy-*, rus. *iz-*, něm. *aus-*, lat. *ex-*, maď. *ki-*. Jindy si neodpovídají, např. německému *um-* ve významu „okolo“, lat. *circum* „okolo“ a maďarskému *köröl* „okolo“ neodpovídá v češtině podobný prefix. (Jen prefix *o-* má poněkud podobný význam.) Ve všech těchto jazycích jsou tyto prefixy bohatě rozvinuty a často mají, buď samy nebo celé sloveso, význam tak posunut, že původní lokální význam je setřen, např. *přijítí na to, že...*, *snéstí urážky, podatí návrh* atd.

Jiné jazyky užívají ve funkci asi stejné jiných prostředků. Tak angličtina má adverbium úzce spojené se slovesem, ale postpositivní, např. *take off* „odnésti“, hindština, čínština a jiné jazyky mají slovesná komposita, kde jedno ze sloves zastupuje náš prefix, např. hind. *lédžánā* „odnésti“, tj. „vzítí“ (*lénā*) a „odejítí“ (*džánā*), čínsky *na-lai* „přinéstí“, tj. „vzítí-přijítí“, *na-čū* „odnésti“, tj. „vzítí-jítí“.

2. Vidy. Ve slovanských jazycích je důležitý vid, kterým se slovanské jazyky odlišují od všech ostatních jazyků světa. Ne snad, že by druhé jazyky nic podobného neměly. V druhých jazycích je leccos, co vidům slovanských jazyků odpovídá. Není však v žádném jazyku tak rozpracována a tak osamostatněna soustava vidů jako ve slovanských. Dokonce se občas objevují náznaky takového hodnocení, že slovanské jazyky je třeba nějak pro existenci vidů hodnotit výše než jiné.

Dokonce i u cizích linguistů můžeme vidět určitou závist. Na druhé straně někdy zas vidíme hodnocení záporné. Jakoby vidy prozrazovaly nějakou zaostalost. Je to zvláště tehdy, pokud se vidy považují za dědictví indoevropské. Ve skutečnosti ovšem není důvodu ani k povyšování, ani k ponižování: jazyky mají každá jinou zvláštnost, pomocí které zařazují jednotlivá slova na určité místo v gramatickém systému – a slovanské jazyky mají jako takovou zvláštnost vid.

O podstatě vidů není mezi linguisty plně shody. Především stojí proti sobě dva názory. Podle jednoho názoru, který zvláště platil v době dávno i nedávno minulé, označuje vid především objektivní rozdíl dějů: vid dokonavý označuje především dokonavost, hotovost nějakého děje (*napsal jsem*), kdežto vid nedokonavý nehotovost, nedokonavost (*psal jsem*). Podle druhého názoru, který se uplatňuje především v novější době, je dokonavý vid označením nějakého faktu, při němž se neptáme na délku děje, jeho průběh, zakončení atd., kdežto nedokonavý děj vyjadřuje děj jako proces, kde nás zajímá jeho průběh, jeho provedení. Tak stejný děj můžeme vyjádřit např. *dnes jsem se holil a dnes jsem se oholil*, nebo *kdo vám ty šaty šil a kdo vám ty šaty ušil*, podle toho, jak hodnotím děj, o nějž jde. V tomto případě je třeba důkladně lišit vid od toho, čemu se říká „způsob slovesného děje“ (něm. *Aktionsart*), tj. vyjádření násobenosti (*chodit – chodívat*), stavovosti (*bděti, mlčeti*), fázovosti (vyjádření začátku, konce, trvání děje) a ještě jiných rozdílů.

Uvedené rozdíly jsou volně přidruženy k vidům, které mají významy velmi komplikované. Jsou především určitým způsobem vázány s gramatickými časy: stejný tvar vyjadřuje u nedokonavých sloves přezens (*řekám*), u dokonavých futurum (*řeknu*) nebo přezens se širokým významem, sahajícím daleko do budoucnosti i minulosti, jak se říká, atemporálním nebo bezčasovým (*Když se mi něco nelíbí, řeknu to upřímně*). Dále jsou vidy velmi úzce vázány s modifikacemi místními, vyjádřenými prefixem: prosté nedokonavé sloveso se ve spojení s prefixem stává dokonavým (*tisknu – vytisknu, nesu – přinesu, trhám – roztrhám*), při čemž ovšem prefix zpravidla velmi závažně obměňuje význam neprefigovaného slovesa. V některých případech se význam neprefigovaného slovesa obměňuje jen slabě, popř. se prefixem částečně opakuje (např. *psáti – napsati, trhat zub – vytrhnout zub*). Zde zůstává ještě sporným, zda je možno hovořit o „čistě vidových“ prefixech.

3. Negace, možnost, nemožnost. Některé jazyky vyjadřují zvláštními příponami možnost (maď. *várhatok* – „mohu čekat“ k *várok* – „čekám“; tur. *geléme-mek* – „nemoci přijítí“).

Negace zpravidla má význam rušící, kontradikční, A – non-A, *dělám – nedělám*. V některých případech však znamená kontrárnost, opak (angl. *I must –*

„musím“, *I must not* – „nesmím“). V jazyce suaheli je zvláštní přípona vyjadřující tento druh negace, jmenuje se inversivní (-ua, -oa: *ficha* – „krýti“, *fichua* – „odkrýti“; *funga* – „vázati, zavíratí“, *fungua* – „rozvázati, otvíratí“). V češtině jsou podobného významu slovesa složená s předponami *od-*, *roz-*: *haliti* – *rozhaliti*, *odhaliti*, *krýti* – *odkrýti*; *vázati* – *rozvázati*; *baliti* – *rozbaliti*. Zvláště široce jsou slovesa s předponou *raz-* v tomto významu rozvinuta v ruštině, srov. *ljubit* – *razljubit* („přestat milovat“), *gruzit* („nakládat“) – *razgruzit* („vyložit“), *ladit* („uvést do pořádku“) – *razladit* („desorganizovat“), *kryt* – *razkryt* atd.

Kausativum neboli faktitivum vyjadřuje „způsobovat, aby se něco dalo“. Např. *vařiti*, „způsobiti, aby něco vřelo“; *buditi*, „způsobiti, aby někdo bděl“; stejně je tvořeno *položiti k ležeti*, *posaditi k seděti* atd. V češtině jsou zpravidla faktitiva tvořena podle *prositi*. Jsou však i jiné způsoby tvoření faktitiv, srov. *spáti* – *uspati*, *smáti* – *rozesmáti*.

Jinde se užívá k tvoření faktitiva zvláštního slova, např. francouzsky slova *faire* – „dělati“: *faire bouillir* – „vařiti“, *faire rire* – „rozesmáti“.

Jmenné tvary slovesné

Jak jsme viděli v kapitole o větě, sloveso je podstatnou součástí věty. Většina vět má sloveso jako přísudek. Nemá-li, jde o větu nominální. V ruštině, jak jsme řekli, jsou takové věty poměrně časté, ale častější jsou i tu věty verbální, slovesné.

Sloveso je ve větě nejčastěji přísudkem. Jsou však případy, kdy je ve větě více sloves, z nichž jedno má pak jinou úlohu než v přísudku. Takové sloveso může být podmětem: *To udělat by se nevyplatilo*, předmětem: *Chci psát*, přivlastkem: *Hrající si děti*. V takových případech nemůže být obyčejné určité sloveso – docházelo by k dvojsmyslům. Situace se řeší především dvojným způsobem: buď se takové sloveso volně spojí s ostatní větou, uvede se vztavným zájmenem nebo podřadící spojkou – a tak vzniká vedlejší věta (*když přišel, aby přišel, který přišel*). Nebo se sloveso těsně spojí s ostatní větou, dostane některé rysy jmen a tak vznikají jmenné tvary slovesné. Sem patří infinitiv (*dělati*), podstatné jméno slovesné (*dělání*), gerundium (lat. *laudandum*), přechodník (*dělaje*), přídělosti (*dělající*). Některé z těchto tvarů jsou blíže jménům podstatným (infinitiv, podstatné jméno slovesné), jiné jménům přídavným (přídělosti). V některých jazycích – např. v jazycích evropských – jsou pravidlem vedlejší věty a jmenných tvarů slovesných se užívá poměrně málo. Naopak v jiných jazycích –

v turečtině, japonštině, korejštině – jsou pravidlem jmenné tvary slovesné. Jsou tu rozdíly i mezi jazyky blízké příbuznými – tak ruština má mnohem častější jmenné tvary slovesné než čeština.

Vývoj jazyka

Celý soubor jazyka se vyvíjí, jak vidíme velmi snadno, když srovnáme dnešní češtinu s češtinou, kterou psal J. A. Komenský nebo Jan Hus. Přitom je tato přeměna velmi složitá, to znamená, jazyk se mění s různou rychlostí v různých dobách a různě také v různých svých částech. Vývoj jazyka jako celku byl dosud poznán jen velmi nedokonale. Nejdůležitější úkol dnešních jazykozpytců je poznání zákonů, kterými se řídí vývoj jazyků. Je to nesnadný úkol.

Co známe z vývoje jazyků dosud?
Známe jednotlivé změny v hláskosloví, v tvarosloví, v syntaxi a slovníku. Podíváme se na ně.

Především se podíváme na změny hláskoslovné. Hláskoslovné změny se nedějí náhodně, na přeskáčku, nýbrž podléhají pravidlům, tzv. hláskoslovným zákonům. Připomínám, že tyto hláskoslovné zákony nemají kromě jména nic společného se zákony jazykového vývoje, o kterých mluvil J. V. Stalin. Hláskoslovné zákony jsou pravidla o vývoji jedné hlásky, kdežto zákony jazykového vývoje vyjadřují zákonitost vývoje celého jazyka anebo jazyků vůbec.

Hláskoslovné zákony jsou pravidla, která určují, jak se která hlásky kdy mění. Tak např. slovanské *g* se v češtině mění v *h*. Proti ruskému, polskému, srbochorvatskému, bulharskému a také staroslověnskému *g* odpovídá české (a také hornolužické, slovenské, ukrajinské) *h*:

rus.	pol.	srbochorv.	bulh.	čes.	ukr.
<i>noga</i>	<i>noga</i>	<i>noga</i>	<i>noga</i>	<i>noha</i>	<i>noha</i>
<i>gora</i>	<i>góra</i>	<i>gora</i>	<i>gora</i>	<i>hora</i>	<i>hora</i>
<i>gorod</i>	<i>gród</i>	<i>grad</i>	<i>grad</i>	<i>hrad</i>	<i>horod</i>
<i>groza</i>	<i>groza</i>	<i>groza</i>	<i>groza</i>	<i>hrůza</i>	<i>hroza</i>

Hlásky *g* se ve všech polohách mění v *h*. Takové změny hláskoslovné, které se dějí za všech okolností, se jmenují spontánní. Patří sem dále v češtině např. změna nosovky *q* v *u* (stsl. *roka* – česky a rusky *ruka*), změna *y* v *i*, v germánských jazycích většina změn tzv. posouváním hlásek (*p*, *t*, *k* se mění ve *f*, *θ*, *x*; *b*, *d*, *g* v *p*, *t*, *k*; *bh*, *dh*, *gh* se mění v *ð*, *d*, *g*, tj. spirantické *b*, *d*, *g*) aj.

Naproti tomu kombinatorní změny hláskové jsou dány okolím. Hlávka se mění v druhou za určitých podmínek, v určitém okolí. Zpravidla se nějak připo-
dobňuje, asimiluje druhým hlávkám.

Tak např. velmi často se konsonanty palatalisují, změkčují, před předopatro-
vými vokály. Ve slovanských jazycích se *k* uchovává před *a*, *o*, *u*, *y*, tvrdým
jerem, zato se mění v *č* před *e*, *i*: čes. *peku*, *pečes*, *peče*, *pekou*; mění se v *c* před *ě*
vzniklým z **oi*, **ai* a některými i vzniklými z **oi*: *ruka* – *ruce* (stč. *rucě*), *rok* – *po*
roce, *voják* – *vojáci*. Takovou změnu znají i jiné jazyky. V románských jazycích
se *k* před *e*, *i* palatalisuje v *c* (které se mění v *s* ve francouzštině), v *č* (v rumun-
štině, v italštině), v *θ* (interdentální spirans, psáno *c*, *z*, ve španělštině): fr. *cent*
(vysl. *sā* s nosovým *ā*), ital. *cento* (vysl. *čento*), špan. *ciento*, vše z latinského
centum (četlo se v latině *kentum*).

Podobně ve staré indičtině *pačasi*, *pačati* (z *pekesi*, *peketi*) odpovídá české-
mu *pečes*, *peče*. V čínštině se palatalisuje *k* v *t* před *i* v pekinském dialektu, který
je základem spisovného jazyka. V jiných dialektech *-k-* zůstává. Známe proto
čínská jména v podobě nepalatalisované – *Peking*, *Nanking* a nové, palataliso-
vané – *Pei-ťing*, *Nan-ťing*.

Podobnou asimilativní změnou je přehlávka. V slovanských jazycích se pala-
talisuje samohlávka *o* v *e* po souhlávkách palatálních, tedy z předpokládaného
poľo vzniklo *poľe*. V češtině se druhou přehlávkou přehlasuje *a* v *ě*, *u* v *i*: proti
žena je místo *duša duše*, proti *žemu* je místo *dušu duši*, proti *nesu* je místo *kupu-
ju kupuji*. V češtině má na přehlávku vliv i následující samohlávka. Máme proto
Jana, ale *Jene*. Tento princip připodobnění k následující samohlávce je základem
přehlávky (Umlautu) v germánských jazycích: německy *ich trage* – „nesu“, *du*
trägst – „neseš“, *er trägt* – „nese“ (2. a 3. osoba měly starší koncovky *-ist*, *-it*).
Naopak zase v jiných jazycích (maďarštině, finštině, turečtině) se samohlávky
natolik přizpůsobily (v době již velmi dávné) samohlávce první slabiky, že tu
jsou slova s předopatrovými samohlávkami a slova se zadopatrovými samohlás-
kami (vokální harmonie). Máme tedy např. maď. *Prágába*, *Prágában*, *Prágából* –
„do Prahy“, „v Praze“, „z Prahy“, ale *Bécsbe*, *Bécsben*, *Bécsböl* – „z Vídně“, „ve
Vídni“, „do Vídně“.

To byly změny, kde hlávka zadopatrová se přizpůsobovala předopatrové.
Opačná změna, že hlávka předopatrová se přizpůsobuje zadopatrové nebo nela-
biální hlávka hlávce labiální, je méně častá. Patří sem např. změna *-eu-* v *-ou-*
v latině a slovanštině, např. ve slovanském *novъ*, čes. *nový*, lat. *novus*, řec. *neos*.

Opakem asimilace je disimilace, rozlišení hlásek. Disimilace je mnohem řídkší
než asimilace.

Disimilace se objevuje zřídka jako hláskoslovný zákon. Tak známe některé
příklady, že vokály se pravidelně disimilují v sousedství konsonantů a naopak. Ve
slovanských jazycích se dlouhé *-ē-* po palatálních hlávkách projevuje jako *-a-*,
tedy hlávka nepalatální (která ovšem v češtině zase se mění v *-ě-*): stsl. *kričati*,
slušati, z původního *-kē-*, *-chē-*, česky *křičeti*, *slyšeti* (z *-ě-*). Jiným příkladem je
vývoj indoevropského *k*, které podle velmi pravděpodobné domněnky dává
v některých jazycích indoevropských *k* před zadopatrovými, nepalatálními voká-
ly, ale před předopatrovými *-k^u-* (lat. *-qu-*, řec. *t-*, germ *hw-*). Častější je pravi-
delná disimilace stejných nebo velmi podobných souhlásek v sousedství. Tak je
známá taková disimilace v jihočeském dialektu, kde dvě sykavky na rozhraní
slov se rozlišují, *-ss-* nebo *-zz-* dává *-js-*, *-jz-*: *pros za nás* dává *proj za nás*, *přes*
suky dává *přej suky*. V řadě jazyků skupina *-ti-* dává *st-*: ve slovanštině tak vzni-
ká infinitiv *plésti* za *plet-ti*, *vésti* za *ved-ti*, deverbativní substantiva *past*, *propast*
od *padnouti*, *vlast* od *vládnouti*, *strast* od *strádati* atd.

Hojnější je disimilace sporadická, týkající se jednotlivých slov. Nejvíce se dá
uvést příkladů slov, která mají dvě *-r-*, z nichž jedno se mění v *l*. Zpravidla se tak
děje ve slovech cizích, kde disimilace znamená aspoň částečné přizpůsobení hlás-
koslovného skladu slova zcela cize znějícího, např. čes. *levolver* místo *revolver*,
čes. *Jarolím* (vedle *Jeroným*) a ital. *Girolamo* z lat. *Hieronymus*, ital. *Bologna*
z lat. *Bononia*, španělsky *Barcelona* z lat. *Barcinona*, šp. *árbol* „strom“ a ital.
albero z lat. *arbor*, rus. *fevraľ* z lat. *februarius*, čes. *legrace* z lat. *recreatio*, čes.
Pelhřim, *Pelhřimov*, něm. *Pilgrim*, franc. *pellerin* „poutník“ z lat. *peregrinus*,
ital. *peregrino*. Řidčeji se disimilují samohlávky, např. šp. *hermoso* „krásný“,
redondo „kulatý“ z lat. *formosus*, *rotundus*.

Zvláštní příklad hláskoslovné změny je metathese, přesmyknutí. Jako hlás-
koslovný zákon je známa metathese *-e-*, *-o-* a likvidy *-r-*, *-l-* v západoslovan-
ských i jihoslovanských jazycích. Z původního *tert*, *telt*, *tort*, *tolt* je *trét*, *tlét*,
trat, *tlat* v jihoslovanských jazycích, češtině a slovenštině, *tret*, *tlet*, *trot*, *tlot*
v polštině a lužické srbštině (ve východoslovanských jazycích je místo metathe-
se tzv. plnohlási *teret*, *telet*, *terot*, *tolot*). A tak litevskému *karve* „kráva“ odpoví-
dá čes. *kráva*, srbochorv. *krava*, pol. *krówa*, rus. *koróva*.

Více příkladů je možno citovat na metathesi sporadickou, která se projevuje
jen v jednotlivých slovech. Velmi častá je metathese tam, kde se objevuje něja-
ká nezvyklá skupina hlásek. Metathesi pak vzniká nové seskupení hlásek, snad-
nější pro výslovnost. Tak např. staroslověnskému *męgla* (srov. lit. *migla*, řec.
omichlē) odpovídá sice staročeské a české dialektické *mhla* jako ruské *mgla*, ale
v pozdější staré češtině a v nové češtině je *mlha* (původně jednoslabičné); jiná

metathese je v slovenském *mhla*. Nezvyklá skupina hlásek se tu řeší i jinak než metathesí, totiž redukcí v čes. dial. *mha*. Podobně staroslověnskému *blъcha* (srov. lit. *blusa*), čes. *blecha* (*e* je analogické podle gen. pl. *blech* místo stčes. *blcha*) odpovídá (redukované) pol. *pcha* a dialektické přesmyknuté *pchla*. Ruské *ladon'* (místo *lodon'*) vzniklo metathesí z *dolon'* (srov. čes. *dlaň*, pol. *dłoń*). Lit. *kepu* vzniklo přesmyknutím, jak dosvědčuje slovanské čes. *peku*, staroind. *pačati* (z *peketi*). Francouzské *fromage* „sýr“ je z *formage*, jak ukazuje italské *formaggio* (tedy věc formovaná). Španělské *peligro* „nebezpečí“ a *milagro* „zážrak“ vzniklo metathesí, jak ukazuje latinské *periculum* a *miraculum*.

Další případ hláskové změny je redukce, tj. oslabení nebo vůbec zaniknutí hlásky. Je to zjev velmi častý a neustále se opakující v různých podobách.

Nejjednodušší případ redukce je ten, že hláska (samohláska nebo souhláska) prostě zmizí. Tak ze slovanských jazyků je znám zánik jerů v lichých slabikách slova, počítaje od konce (tzv. Havlíkovo pravidlo): *рѣсъ* dává *pes*, *шъвьць* dává *švec*. Z konsonantů mizí některé buď ve skupinách nebo na konci slova. Tak slovanské skupiny *-pn-*, *-bn-* se zjednodušují na *-n-*: slovesa *hynouti*, *lnouti* ztratila *-b-*, *-p-*, jak ukazují příbuzná slovesa *hubiti*, *lpěti*. Koncové *-s*, *-t* ve slovanštině odpadlo, jak ukazuje 2. a 3. os. sg. aoristu *reče* vedle staroind. *abharah*, *abharat*, řec. *eferes*, *efere*.

Jindy se redukce projevuje tak, že hláska sice nemizí, ale velmi se zkracuje. Tak vznikají z indoevropských krátkých *i*, *u* slovanské jery: lit. *modus* – sl. *medb*, lit. *sumus* – sl. *synb*. V ruštině se redukuje více či méně výslovnost všech nepřízvukných samohlásek. Slovo *okno* se vyslovuje *akno*.

Velmi výrazná redukce samohlásek, která někdy končí zánikem, je v románských a germánských jazycích, zvl. ve franštině a angličtině. A tak latinskému *caballus* odpovídá franc. *cheval*, latinskému *altus* francouzské *haut*, lat. *femina* franc. *femme*, lat. *augustus* „srpen“ franc. *aout* (vysl. *u*), lat. *cattus* franc. *chat* (vysl. *ša*).

Řidší než redukce je opačný zjev, totiž že se přidává nová hláska, které dříve nebylo. Tak např. latinské *studiare* přijímá v některých románských jazycích *e* a je pak španělsky *estudiar*, francouzsky *étudier*. V ruštině původní skupina *tert*, *tort* dostává formu *teret*, *torot*, proti českému *hrad*, *hrách* (z původního *gorđ*, *gorch*) je ruské *gorod*, *goroch*.

Ze změn tvaroslovných známe nejlépe analogii, tj. hláskové vyrovnávání tvaru téhož významu (jak jsme o tom již mluvili v úvodu). Bylo např. čes. *beru*, *běřeš*, *běře*, *běřeme*, *běřete*, *berou* a místo toho je *beru*, *bereš*, *bere...* *berou*. Analogie je vlastně změna hláskoslovná s podkladem morfologickým.

Přejdeme-li ke změnám čistě gramatickým, vidíme tu velikou pevnost a stálost. Tato stálost neznamená ovšem, že gramatika se nemění. Takový názor by nebyl správný. Vidíme to např. v češtině. V češtině zanikla řada tvarů (aorist, imperfektum, duál), vytvořily se nové (složený minulý čas), změnil se význam některých tvarů (omezil se např. rozsah adverbálního genitivu) aj.

Stále však jasně poznáváme na gramatikách slovanských jazyků velikou, do podrobnosti jdoucí shodu. Do velké míry pak to platí i tehdy, srovnáme-li slovanské jazyky s příbuznými jazyky baltskými. Když pak srovnáme češtinu a vůbec slovanské jazyky s příbuznými jazyky indoevropskými, jsme překvapeni, když vidíme, kolik shod v gramatice se mezi nimi přece zachovalo. Srovnajme např. češtinu s latinou. Velmi četné shody tu vidíme v osobních koncovekách: *laudās* – „děláš“, *laudamus* – „děláme“, *laudatis* – „děláte“, *laudate* – „dělejte“. Pády jsou téměř stejné (v latině není zvláštní instrumentál a lokál, zato je tu ablativ). Společný původ jednotlivých pádových koncovek se dá dobře odvodit na základě srovnávací gramatiky. Původní indoevropské *-os*, *-om*, v nominativu a akusativu singuláru, dává do latiny *-us*, *-um* (*servus*, *servum*), do slovanštiny tvrdý jer, který se potom v češtině ztrácí, atd.

I slovník se neustále proměňuje. Především přibývají v něm neustále nová a nová slova. Různé vědecké, technické a praktické obory si vytvářejí nová slova, zpravidla ovšem srozumitelná jen odborníkům příslušného oboru. Kromě toho jsou hojná i slova nově tvořená a obecně srozumitelná. Sem patří např. slova vzniklá po roce 1945: *JZD*, *nástěnka*, *svazák*, *brigáda*, *chozrasčot*, *úderka*.

Uvedli jsme výrazné změny, které se ve vývoji jazyka projevují. Tím ovšem ještě není vysvětlen vývoj jazyků. Nyní postoupíme dále a budeme se snažit hledat příčiny jednotlivých změn.

Nejjasnější je kauzální vztah tam, kde na jazyk působí vnější svět. Projevuje se to zvláště ve slovníku. Nové skutečnosti, které si člověk vytváří nebo které objevuje, dostávají své jméno. Jak jsme se již zmínili, vytváření velkého počtu nových slov v moderní době je dáno právě vznikáním nových pojmů.

Mnohem obtížnější je vysvětlení jazykových změn z důvodů psychických. Ne že by takové výklady chyběly. Naopak se vyskytují velmi často. Není nic lehčího než vyslovit domněnku, že např. vývoj franštiny souvisí s psychickým vývojem francouzského národa, že latina se proto tak změnila, jak se změnila (ztratila koncovky a nahradila je pomocnými slovy, získala člen aj.), že to odpovídá psychickému založení Francouzů. Obtížnější je však takovou domněnku dokázat, zvláště proto, že mluvíme-li o národní psychologii nějakého národa, jsme ve světě dohadů.

Významný je vliv cizího jazyka na jazyk. Vliv ten je mnohotvárný a v některých bodech je předmětem sporu. Nejasněji se projevuje opět ve slovníku. Vezmeme-li slovník kteréhokoli jazyka, najdeme tam nějaká slova přejatá. Je to zcela přirozené. Tím, že se některý národ nebo kmen naučí od druhého národa nebo kmenu nějakému pojmu, je nasnadě, že přijme i příslušný výraz (není to ovšem nutné, viz dále). Tak např. čeština má hojná slova latinská (*kříž, biřmovati, biskup, židle*), německá (*punčocha, brýle, cvikr*), ruská (*bolševik, sovět, prověrka*) aj. Nevypadá věc ovšem tak, že by cizí slovo přicházelo vždy jen s novým pojmem. Často se slovo přejímá, i když je zde slovo domácí. Tak např. v románských jazycích jsou slova označující světové strany převzata z germánštiny (fr. *nord, sud, est, ouest*), ač v latině pro to slova byla.

Přejatá slova mohou být někdy přejímána znova a znova do dalších jazyků. Mluvíme o stěhovavém slově (něm. *Wanderwort*). Tak např. staroind. *šarkarā* „písek, cukr“ dává pers. *šeker*, z kterého je tur. *šeker* a z toho pak srbochorv. *šečer*. Z perského je řecké *sakchar*, z něhož je latinské *saccharum*, bulharské *zachar*, rumunské *zahăr*, ruské *sachar* a arabské *sukkar*. Z arabského tvaru je pak suahelské *sukari*, španělské *azúcar*, portugalské *açucar* a italské *zucchero*. Z italštiny je jednak francouzské *sucre*, které je pramenem anglického *sugar* a holandského *zuiker*, jednak německé *Zucker*, z něhož je české *cukr*, pol. *cukier*, maď. *cukor*, lit. *cukrus*, švéd. *socker*, z něhož je fin. *sokeri*. Jiný příklad: v jazyce tagalog (hlavní a také úřední jazyk Filipín) je slovo *kalesa* „dvojkolý vůz“, to je ze španělského *calesa*, to zase z franc. *calèche*, to z německého *Kalesche* nebo *Kalesse*, a to z českého *kolesa*.

Některá slova jsou přejímána do velkého počtu jazyků se stejným významem, ve znění vcelku stejném a souběžně s dalšími slovy. Mluvíme pak o internacionalismech. Takové internacionalismy jsou na celém světě v několika okruzích. Nejdůležitější je okruh evropských internacionalismů, který rozšiřuje slova (nejčastěji latinského nebo řeckého původu) z Evropy více či méně po celém světě. Druhé takové okruhy jsou čínský (zahrnuje Čínu, Koreu, Japonsko, Vietnam), indický (Indie, Indonésie, Thajsko, Barma), arabský (celý svět původně muslimský) a iránský (doplňuje okruh arabský a indický). Příklady (aspoň z evropského okruhu) jsou jistě každému dobře známy.

Někdy se stává, že přejaté slovo (i internacionalismus) se přejímá v poněkud jiném (zpravidla zúženém) významu, ba někdy se vytváří takové slovo nějakým omylem nebo analogií. Tak např. čes. *blamovati* „zahanbiti, uvést do rozpaků“, něm. *blamieren* je z francouzského *blâmer* „kárati“ (srov. lat. *blasphemare*, řec.

blasfémēin, z něhož je stsl. *blasvimisati*). V češtině je „francouzské“ slovo *directrice* „vedoucí krejčovského závodu“, které ve franštině není. Ve franštině je „anglické“ slovo *tennismán* „tenista“, tvořeno analogicky podle slov jako *sportsmán*. Internacionální slovo *sombrero* „mexický klobouk se širokou krepou“ je ze španělštiny, kde znamená prostě „klobouk“. Internacionální slovo *orangutan* je indonéské (*orang* „člověk“, *utan* „les“, tedy „lesní člověk“), ale v indonéštině se říká orangutanu *mawas* nebo *majas*.

Někdy se při přejetí slovo nepřejímá tak jak je, nýbrž se překládá. Nutným předpokladem pro to ovšem je, aby slovo mělo jasnou (nebo aspoň domněle jasnou) etymologii. Takové přeložené slovo se jmenuje kalk. Tak např. je kalkem české slovo *dobrodiní* z lat. *beneficium*, *zeměpis* z řec. *geografia*, *hlavní město* z něm. *Hauptstadt*, rus. *živopis* z řec. *zoografia* (*zoos* „živý“, *grafo* „píši“).

Velký soubor kalků tvoří např. gramatická terminologie. Ta byla utvořena u Řeků. Často některé z názvů nejsou ani plně jasné, byly však z řečtiny do latiny přeloženy a často se překládají do jiných jazyků (pokud se nepřebírají přímo). Tak např. víme sice, že řecký termín *aparemfatos enklisis* znamená doslova „neurčitý způsob“, ale nevíme (a nevěděli to už ve starověku), o jakou neurčitost (neurčitost v osobě nebo neurčitost významu) vlastně jde. Překladem vznikl latinský termín *modus infinitivus* nebo jen *infinitivus*, tj. neurčitý (způsob) a dále české *neurčitý způsob*, slov. *neurčitok*, pol. *bezokolicznik*, ruské *neopredelennaja forma*. Podobně řecké *aitiatiké* (*ptósis*) bylo přeloženo do latiny jako (*casus*) *accusativus* a to pak do ruštiny jako *viniteľnyj padež*. Řecké *sydzygia* „spřáhnutí, konjugace“ bylo přeloženo do latiny jako *coniugatio* a to pak do ruštiny jako *sprjaženie*. Ještě uvedeme příklad na překlad nesprávné etymologie. „Učení“ gramatici středověku vykládali latinské slovo *littera* „písmeno“ jako *legitera*, tedy odvozené ze slovesa *legere* „čísti“. Tak mohlo být toto slovo přeloženo do češtiny jako *čtena*, jak je to u Klareta (slovníkář 14. století) a Husa.

Mnohem problematičtější je cizí vliv mimo slovník, tj. v hláskosloví, tvarosloví, syntaxi. Zde je mnohem větší možnost vysvětlovat případné shody jako hru náhody. Tak např. český přízvuk na první slabice se někdy vykládá vlivem němčiny.

Velmi často se může konstatovat, že sousední jazyky odlišného původu mají některé vlastnosti společné, když je odlišují od jazyků příbuzných. Nejznámějším příkladem na to jsou tzv. jazyky balkánské, tj. rumunština, bulharština, makedonština, albánština, částečně i nová řečtina. Tyto jazyky mají význačné společné rysy, jako je ztráta infinitivu, postpositivní člen (bulh.

svobodata), dativ na označení posesivity (*mama mi* „má matka“), aj. Takové „jazykové svazy“ skutečně existují, jen je otázka, jakým způsobem je třeba tuto skutečnost vysvětlovat. Velmi často se utíkají linguisté k tzv. substrátu. Substrát je jazyk, který ustoupil druhému jazyku, ale zanechává v něm stopy, které se pak projevují třeba po mnohých stoletích zvláštním vývojem jazyka. Tak např. jmenované rysy balkánských jazyků se vykládají substrátem thráckým. Podobně se existence hlásky *ü* ve Francii, sev. Itálii, jihozáp. Německu vykládá substrátem keltským. Chyba ovšem je, že těžko dovedeme vysvětlit, kde vlastně se dochoval onen substrát (např. thrácký) tak, že mohl působit (např. v bulharštině) teprve ve středověku. Mnohem reálnější je, mluvíme-li o substrátu v tom smyslu, že ve vítězném jazyce přežívají dále některé prvky zaniklého jazyka, jako např. ve franštině keltská slova (*mouton* „skopec“).

Když se podíváme na vývoj jazyků, vidíme, že jazyky se vyvíjejí nestejně, různým směrem a není snadné najít zde obecně platnou zákonitost. Z toho je třeba soudit, že některé zákony jazykového vývoje platí obecně, jiné pak pro jednotlivé jazyky nebo skupinu úzce příbuzných jazyků.

Nejvýznamnější obecný zákon jazykového vývoje formuloval Stalin: jazyky se vyvíjejí nestejně ve svých částech. Některé části se vyvíjejí rychleji (slovník ve většině svého rozsahu), jiné pomaleji (gramatika, základ slovníku).

Velmi důležitý zákon jazykového vývoje je v pokrokovosti tohoto vývoje. Nesmíme ovšem tomu rozumět tak, že vše, co se v jazyce děje, je pokrok. Takové pokusy se skutečně daly: viděl se pokrok v jazyce například v „jednoduchosti“ (jednoduchá např. angličtina, která pak byla prohlašována za prototyp pokročilého jazyka). To však je chybný názor. Jestliže v jednom jazyce (např. ve staré češtině) vidíme vývoj k jednoduchosti, v jiném jazyce (např. v češtině) vidíme vývoj ke složitosti a jinde zase (v ruštině, maďarštině, turečtině, arabštině aj.) o nějakém vývoji k jednoduchosti nebo složitosti mluvit nemůžeme. Pokrok tohoto druhu je tedy pouhá domněnka. Zato však existuje ve vývoji jazyka skutečný pokrok, a to v tom, jak jazyk vyhovuje novým a novým úkolům, které má splňovat. To se jeví především ve slovníku. Zde se tvoří nová slova tak, jak to žádá vývoj společnosti a její kultury.

Zákony, které řídí vývoj jednotlivých jazyků, jsou rozhodně velmi rozdílné, ale nepodařilo se je dosud formulovat tak, aby došly obecného uznání. Je jasno, že francouzština se vyvíjí poněkud jiným způsobem než čeština atd. Stanovit tyto zákonitosti zůstává dosud úkolem jazykozpytu.

Rozvrstvení jazyka

Přejdeme nyní opět k otázkám poměru jednoho jazyka k druhému a budeme se ptát jednak, jaké jsou difference uvnitř jednoho jazyka, jednak, jak se dají utřídit jazyky světa.

Jednotlivý jazyk je sice jednotkou, ale není jednotkou naprosto pevnou ve všech bodech.

Především je jazyk rozdělen dialekticky. Každý jazyk má dialekty zeměpisně ohraničitelné. Ale v jednotlivých jazycích nejsou rozdíly dialektů stejně veliké. Srovnáme-li např. dialekty české a dialekty německé, vidíme, že se české dialekty liší od sebe poměrně málo (a dialekty v Čechách jsou od sebe mnohem méně odlišné než dialekty na Moravě), kdežto dialekty německé se liší tak, že příslušníci vzdálených dialektů si navzájem nerozumějí.

Můžeme zde pozorovat složitý historický vývoj. V kmenové společnosti měl každý kmen svůj dialekt, který u příbuzných kmenů byl blízký. Tak je tomu např. u amerických Indiánů. Doznívání toho je vidět u starých Řeků, kterým ještě v době otrokářské dlouho trvalo, než se sjednotili v jeden stát, a kteří měli ještě mnoho dialektů, původně kmenových. Když se vytvořily státy, kmenové dialekty zanikaly. Tak se ztrácely kmenové dialekty ve státech otrokářských a v raně feudálních státech evropských, jako byla třeba Vladimírova Rus. V době feudálního rozdrobení bohatě vznikaly dialekty nové, které se začaly sjednocovat s tím, jak se vytvořily novodobé národy. Sjednocování dalo se tím způsobem, že některý z dialektů, obohacený prvky dialektů jiných, začal zatlačovat své druhy. Jeho dráha rostla také tím, že se stal jazykem obchodním, jazykem státní správy, jazykem spisovným, a tak značně rozšiřoval svoji slovní zásobu. Stále se rozvíjející kapitalistické a pak socialistické zřízení zrychluje tento vývoj.

Dialekty téhož jazyka se mohou lišit od sebe podstatně a hluboce, tj. jejich rozdíl jde až do základního slovního fondu a gramatiky. Vedle toho jsou však i jiné rozdíly, které tak hluboko nejdou.

Nepochybně existují v jazyce rozdíly, které jsou dány rozvrstvením společnosti. Jak jsme již o tom hovořili, tyto rozdíly byly přeceňovány zvláště školou Marrovou, která viděla v třídních rozdílech jazyků samostatné jazyky. Je to, jak jsme viděli, nesporně názor nesprávný. Přesto však tu určité rozdíly jsou. Jednotlivé třídy a jednotlivé vrstvy společnosti vtiskují řeči, kterou mluví, zvláštní ráz. Tak např. buržoazie se ráda chlubí slovy, které ostatní neznají (např. *blamovat se*, *nonchalantní*, *touché*). Naopak zase lidé, kteří jsou na okraji třídní společnosti (zloději ap.), vytvářejí si zvláštní terminologii, pokud možno ostatním nesrozu-

mitelnou (tzv. argot, kde např. *čór* znamená „zloděj“ a „tulák“, *káča* znamená „pokladna“ ap.). Tyto rozdíly mizejí, když se likviduje třídní společnost.

Zůstávají ovšem zase rozdíly, dané různým zaměstnáním lidí. Lidé, zaměstnaní v různých oborech výroby, v obchodě, ve zdravotnictví atd., atd., znají bohatou terminologii týkající se jejich zaměstnání.

Kromě toho jsou ještě jedny rozdíly uvnitř jednoho jazyka, a to rozdíly stylistické. Řeč vypadá jinak, snažíme-li se mluvit co nejpečlivěji, snažíme-li se mluvit důrazně či slavnostně, důvěrně či vulgárně. Máme na vybranou různá slova (*hrob – rov, jaro – vesna, zesnout – zemřít – umřít – chcípnout, odejít – ztratit se – zdejchnout se*), různé útvary (*velký – velkéj, dělati – dělav, udělav – když udělal*), různou intonaci věty ap.

Stylistické rozdíly nalézají své uplatnění zvláště v literatuře. Někdy se stylistické rozvrstvení vůbec odmítá. Velký latinský stylistka Caesar praví ve svém jinak nedochovaném gramatickém spise: *Tamquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens verbum*, tj. „Jako skalisku se vyhybej nezvyklému slovu“, to znamená, nazvi každou věc jejím pravým jménem. A tak také vypadá jeho sloh. Jiní spisovatelé zase rádi užívají nezvyklých slov, to znamená, užívají slov zastaralých, archaismů (u nás celkem márně A. Jirásek, zato tím více Vančura, Z. Winter), neologismů, nových slov, nebo výrazů dialektických (T. Nováková) atd.

Klasifikace jazyků

Na světě žijí tři miliardy lidí a ročně přibývá 40 až 50 milionů. Ti všichni mluví velkým počtem jazyků. Počet jazyků se udává na několik tisíc (číslo nemůže být přesné, protože není vždy jasné, co je samostatný jazyk a co dialekt).

Pestrost jazyků je v různých krajích různá. Nejjednodušší obraz je tam, kde vytvořily národy kapitalistické a socialistické formace: v Evropě (bez Kavkazu) je asi padesát jazyků. Zato velmi pestrá je jazyková mapa střední Afriky a některých odlehlých krajů Jižní Ameriky. Zde jsou celé stovky jazyků. Některými velikými jazyky, jako čínsky, rusky, anglicky, hindustánsky, španělsky, portugalsko-brazílsky, německy, japonsky, indonésy mluví desítky, ba stovky milionů lidí. Na druhé straně jsou drobné jazyky, které mají jen stovky příslušníků (např. ugrofinský jazyk livonština v Lotyšské SSR, bacbijština v Gruzínské SSR aj.).

Velmi četné jazyky zanikly a my z nich máme buď velkou literaturu, buď jen krátké zprávy, a někdy jen několik slov, nebo i jen jméno.

Tak zanikl např. ze slovanských jazyků jazyk Polabanů, z baltských pruština (v okolí dnešního Kaliningradu), z germánských gótština, z románských krčtina (starý jazyk ostrova Krku a jiných krajů Dalmácie), z indoevropských dále keltská galština, hetitština, tocharština, thráčtina, ilyrština, ze semitských a hamitských akkadština (starý jazyk Babylonie a Assyrie), feničtina, egyptština se svým posledním stadiem, koptštinou, z ostatních nepřibuzných jazyků např. sumérština, iberština a celé množství jazyků Předního Orientu a Evropy, množství jazyků původních obyvatelů Ameriky a jiných částí světa. Ještě dnes jsou na vyměření četné jazyky např. v Americe (např. jazykem tunica v americkém státě Louisiana mluvil v r. 1940, kdy tento jazyk byl gramaticky prozkoumán, dobře jen jeden muž, narozený r. 1870).

Jazyky světa, i ty, které dosud existují, i ty, které zanikly, známe různě dobře. Důkladně známe kulturní jazyky Evropy a Asie. Ale z četných jazyků Jižní Ameriky známe jen o málo více než chudý seznam základních slov.

Toto různorodé bohatství jazyků dovedeme klasifikovat na základě výsledků srovnávacího jazykozpytu. Ten sestavil jazyky do tzv. jazykových rodin, tj. do souborů příbuzných jazyků. Většina z těchto rodin je ovšem dosud nejistá a sporná.

Podle jazykových rodin se dělí jazyky asi takto:

1. Nejrozšířenější je indoevropská rodina jazyků. Indoevropskými jazyky mluví polovina všeho lidstva (asi 1200 milionů) ve většině Evropy, Ameriky, Austrálie, velké části Asie (v Iránu, v Afganistanu, Indii, v asijské části SSSR) a v části Afriky (v jižní Africe).

Indoevropské jazyky se dělí na dvanáct skupin, z nichž některé jsou si blíže než druhé. (Indické jazyky jsou blízko iránským, slovanské jsou blízko baltským.) Všechny indoevropské jazyky se dělí na dvě skupiny, nazvané kentumové (podle latinského *centum*, vyslovovaného *kentum*, „sto“ – v našem přehledu skupina 7–12) a satemové (podle avestského *satam* „sto“ – v našem přehledu skupina 1–6) podle toho, jak se v nich projevují původní indoevropské palatální velary *k*, *g* a labiovelary *kʷ*, *gʷ*. V kentumových jazycích je za palatálu velára (ie. *kʷmtom* – lat. *centum*, řec. *he-katon*, něm. *hundert*), v satemových je sykavka (avestsky *satem*, staroindický *śáta*, litevsky *šimtas*, česky *sto*). Za labiovelaru je v kentumových jazycích *ku*, *gu* ap. (lat. *quis*, *colō*, řec. *tis* z pův. *Rkʷis*), v satemových *k*, *g* (češ. *kdo*, litev. *kas* atd.).

1. Nejrozšířenější dílčí skupinou jsou jazyky indické (ke 400 milionům lidí). Mluví jimi většina obyvatelstva Indie a Pákistánu a část Ceylonu a Nepálu. Indické jazyky známe ze tří období. Stará indičtina je nám známa ve své nejstarší podobě a z tzv. véd a bráhman (nejstarší verše a próza obsahu náboženského

a rituálního), z doby od druhé poloviny druhého tisíciletí. Ve své pozdější podobě (od prvního tisíciletí před naším letopočtem, v době, kdy se začínají objevovat jako mluvené jazyky středoidnické) nazývá se stará indiština sanskrt, tj. řeč upravená pro literární účely, které se pak v Indii užívá až do nové doby, jako v Evropě latiny. Stará indiština je poměrně nejzachovalejší z jazyků indoevropských a svou starobylostí přispěla nejvíce k vytvoření indoevropského srovnávacího jazykozpytu. Stará indiština dobře rozeznává staré konsonanty (má *d, dh, t, th, bh, p, ph, g, k, kh* atd.), méně už vokály (*a, e, o* tu splývá v *a*), rozeznává původní způsoby a časy slovesné, staré skloňování (s osmi pády, tj. sedmi našimi plus ablativ) atd. Jazyky středoidnické, mezi nimi páli, jazyk jižního buddhismu z doby kol začátku našeho letopočtu, již mnoho ztratily z těchto starobylých rysů. Ještě více to platí o jazycích novoidnických. Z těch je nejdůležitější dnešní hindustání (úřední jazyk Indie a Pákistánu), jazyk, který se uplatňuje ve dvou svých formách, urdú (s hojnými slovy perskými) a hindí (s častými slovy sanskrtovými) v Pákistánu a v Indii. Vedle hindustání se hlásí o svá práva další novoidnické jazyky, jako bengálí (při Bengálském zálivu, také ve Východním Pákistánu), marathí a gudžerátí (na západě), kašmírí (v Kašmíru), nepálí (v Nepálu). Jazyková situace Indie je komplikována tím, že velké menšiny tu tvoří jazyky drávidské (jih Indie), dále pak i menší jazyky skupiny Mundá (tři miliony lidí západně od Kalkuty), nehledě k drobným jazykům tibetočínským aj. Mezi novoidnické jazyky patří konečně také cikánština, jazyk lidu, který vyšel z Indie a rozptýlil se po celé Přední Asii a Evropě (např. v naší republice je po těžkých ztrátách z doby okupace ke 100 000 cikánů).

2. S indickými jazyky jsou blízko příbuzné iránské (dohromady s indickými tvoří skupinu jazyků arijských; tento název nemá přirozeně pranic společného s fašistickým zneužitím tohoto slova). Stejně jako indické jazyky jsou i iránské jazyky známy ze tří období. Z nejstarší doby je znám staroperský jazyk (asi 600–300 př. n. l.), z napsí zvláště Dareiových a Xerxových, a avestský (Avesta je svatý text parsismu). Staré iránské jazyky jeví velikou příbuznost se starou indištinou. Střední iránské jazyky se již velmi silně odchýlily.

Novoiránských jazyků je velké množství. Důležitá z nich je nová perština (spisovný jazyk Persie v době islámské, jazyk skvělé literatury novoperské), jí velmi blízká tádžiština (v Tádžické SSR a velkých částech Afganistanu), kurdština, osetština (na Kavkaze), afgánština (v Afganistanu a severozáp. Pákistánu). Dřívější rozsah území iránských jazyků ve Střední Asii a v jihovýchodní Evropě byl mnohem větší než dnes, což se jeví i tím, že slovanské a ugrofinské jazyky mají řadu slov iránského původu (např. čes. *bůh, socha, topor*, maďarsky *ezer* – „tísić“, *vásár* – „trh“).

3. Arménsky se mluví v Arménské SSR. V rozsáhlých krajích východního Turecka byli Arméni v době po první světové válce vyhubeni. Arménština je známa teprve od 5. století a velmi silně se odlišila od druhých jazyků indoevropských. Je na ní patrný velmi silný vliv řečtiny, iránských jazyků, syrštiny a také jazyků kavkazských.

4. Albánština v Albánské lidové republice je jazyk známý teprve z nové doby. Velmi silně na ni působily druhé jazyky, jako románské, slovanské, turečtina a nová řečtina; přesto však se v ní jasně pozná původní indoevropský základ.

5. Slovanské jazyky se dělí na tři velké skupiny. Západoslovanské (čeština, slovenština, lužická srbština – horní a dolní, polština a vymřelá polabština); jihoslovanské jazyky (bulharština se svou nejstarší formou, staroslověněštinou, makedonština, srbochorvatština, slovinština; východoslovanské: ruština, ukrajinština, běloruština).

Slovanské jazyky, přestože jsou zachovány teprve poměrně z pozdní doby, zachovaly si mnoho starobylých rysů ve skloňování, časování i v hláskosloví (např. rozdíly intonační).

6. Se slovanskými jazyky jsou blízce příbuzné jazyky baltské – často se mluví o jazycích baltoslovanských. Patří sem litevština (v Litevské SSR), lotyština (v Lotyšské SSR) a vymřelá pruština (v okolí dnešního Kaliningradu). Příbuzenství baltických jazyků se slovanskými je velmi úzké. Tak máme v litevštině např. slova jako *eiti* – „jít“, *nešti* – „nésti“, *ežeras* – „jezero“, *žeme* – „země“, *galva* – „hlava“, *ranka* – „ruka“, *kreivas* – „křivý“, *vainikas* – „věvec“. Baltské jazyky, ač mají dochovány památky teprve z pozdní doby, zachovaly mnoho starobylého, ještě lépe než slovanské jazyky. Jsou tu dobře zachovány i indoevropské koncovky; srov. litev. *gyvas*, čti *givas* – „živý“, kde *-as* odpovídá indoevropskému *-os*, lat. *vivus*.

7. Germánské jazyky se dělí na východní (zastoupeny vymřelou gótštinou), západní (němčina horní a dolní, holandština – původem jeden z dolnoněmeckých dialektů, dále friština na ostrovech Fríských, angličtina) a severní (švédština, dánština, norština, islandština). Germánské jazyky – na rozdíl např. od slovanských – se velmi proměnily v době svého samostatného života. Již ve staré společné germánštině došlo k závažným změnám, např. k tzv. posouvání hlásek (něm. *Lautverschiebung*). Působením tohoto hláskového zákona se indoevropská slova silně hláskoslovně proměnila (neznělé explosivy se staly spirantami, znělé se staly neznělými, aspirované hlásky se staly znělými spirantami): lat. *pecus* – něm. *Vieh*; lat. *decem* – angl. *ten*, něm. *zehn*; čes. *slabý* – angl. *sleep* „spátí“, něm. *schlafen*; lat. *caput* – angl. *head*, něm. *Haupt* atd. Ještě výrazněji

se proměnily germánské jazyky později. Ztratily většinu gramatických tvarů v časování a skloňování a nahradily je opisem pomocí předložek, sloves a zájmen. Zredukovaly více či méně počet slabik (nejdále tu šla angličtina, která je do velké míry jazykem jednoslabičným).

8. Keltskými jazyky se mluvilo dříve na rozsáhlém území západní a střední Evropy. V posledních stoletích před n. l. a prvních stoletích n. l. zalidnili Keltové většinu dnešní Francie („Gali“), britské ostrovy, část Španělska, Belgie, Holandsko, jižní Německo, Švýcarsko, sev. Itálii, Rakousko, Československo a podnikali vpády do sousedních zemí. Keltští žoldněři založili stát až v Malé Asii (Galatie). Jako lid vysoké kultury zakládali města (dnes se jim říká latinským jménem *oppida* – jako u nás Závist u Zbraslavi, Stradonice u Berouna). V těchto městech jsou také zachovány jejich mince – první to písemné doklady z našich zemí. Keltské jazyky podlehly se svými nositeli expansi římské a germánské. Z jejich jazyka na pevnině zbyly jen zeměpisné názvy jako Paříž (kmen Parisiů), Lyon (Lugdunum), jména řek jako Jizera, Isara, Isère. Dále se uchovály keltské jazyky britských ostrovů. Ty se dělí na dvě skupiny: k první, goidelské či gaelské, patří irština, uplatňovaná dnes – třeba málo úspěšně – jako jazyk Svobodného státu irského (kde se jinak mluví anglicky); gaelština, kterou mluví několik tisíc skotských horalů na nejzazším severu Skotska; konečně v nedávné minulosti vymřelá manština (jazyk ostrova Manu). K druhé skupině, britanské, patří welština, jazyk, kterým mluví asi polovina obyvatel Walesu; bretonština, jazyk Bretonců, tj. Keltů britanských, kteří v 5. století uprchli před germánskými nájezdy do dnešní Bretaně; konečně kornština, kterou se mluvilo do 18. století na poloostrově Cornwallu.

9. Italickými jazyky mluvilo obyvatelstvo staré střední Itálie. Ze starých kultur připisuje se mu kultura villanovská, na začátku 1. tisíciletí př. n. letopočtem. V posledních stoletích našeho letopočtu se mluvilo latinsky v kraji zvaném Latium (k němuž patřil i Řím) na západě střední Itálie; dalšími italickými jazyky mluvili Oskové a Umbrové ve východní části střední Itálie. Otrokářská říše římská sjednotila jazykově nejen Itálii (kde se mluvilo nejen italickými jazyky, ale i etrusky v Toskánsku, ligursky v Ligurii, galsky v severní Itálii, venetsky na dolním Pádu, řecky v městech jižní Itálie a na Sicílii aj.), ale i Španělsko, kde se před tím mluvilo jazyky iberskými neznámého původu, Francii (kde se mluvilo indoevr. jazykem Gallů) a Rumunsko (kde se mluvilo keltským jazykem thráckým). Další území byla později zase ztracena: dnešní Jugoslávie, kterou obývali pořímští Ilyrové, stala se dějištěm jejich ústupu před Slovany. Na ostrově Krku se románský jazyk krčtina udržel až do konce 19. století. Velmi důležitou

zemí latinského jazyka byla také severní Afrika, hlavně Tunisko (dříve území Kartagiňanů foinického původu). Po vpádu Arabů v 7. století byl tento kraj poarabštěn.

S uplatněním feudálních vztahů na území bývalé říše římské nastalo rozdrobení po stránce politické i linguistické. Vzniklo velké množství dialektů, které se zase v nové době sjednocují v jazyky nových národů. Tak jsou dědictvím latiny jazyky románské. Hlavní z nich jsou francouzština, španělština, portugalština, italština, rumunština. Provensálština není dnes již samostatným literárním jazykem. Katalánština je utlačeným jazykem východního Španělska. Moldavština, velmi blízká rumunštině, psaná azbukou, je úředním jazykem Moldavské SSR. Z drobných rétorománských jazyků ve Švýcarsku a severní Itálii se poněkud uplatňuje réština nebo rétorománština ve Švýcarsku.

Nově se rozšířily románské jazyky Pyrenejského poloostrova (španělština ve většině zemí Střední a Jižní Ameriky, portugalština v Brazílii ve formě zvané brazilština), v menší míře také franština (v Kanadě, na Haiti, Martiniku, důležitou úlohu hraje také v bývalých francouzských a belgických koloniích v Africe).

Latina (s nejstaršími doklady ze 6. století, s literárními doklady od 3. století) zachovává mnoho ze starých rysů indoevropského jazyka, ale zdaleka se v tom nemůže rovnat staré indičině nebo řečtině. Jazyky románské (též novolatinské) se proměnily velmi podstatně. Zvláště rychlý vývoj prožila franština.

10. Řečtina má mezi jazyky indoevropskými vedle indických jazyků nejstarší dosvědčenou historii od poloviny druhého tisíciletí př. n. l. (krétské písmo tzv. B) do dneška. Ve staré době je řečtina rozlišena do dialektů, které se sdružují do několika skupin, jako iónskou, z níž je nejdůležitější dialekt attický, kterým se mluvilo v Aténách, dále dórskou (dórský byl dialekt Sparty, Korintu aj.), aiolskou aj. Tato stará řečtina je jazyk velmi starobylý, zachovávající velmi mnoho v hláskosloví i tvarosloví ze starého stavu indoevropského. V druhé polovině 1. tisíciletí vznikla velmi bohatá literatura řecká – krásná, odborná i filosofická. Po stránce linguistické je její zvláštností, že není psána jen jedním dialektem, nýbrž jednotlivé literární druhy mají svůj tradiční dialekt: epické básně se psaly dialektem iónským určitého typu, idyly dórským atd. atd., ovšem většina literatury a také literatura odborná a filosofická dialektem attickým. Toto rozřídění se udrželo i v době, když již všechny (nebo skoro všechny) dialekty ustoupily attičtině, málo pozměněné (zvané koiné, tj. dialektos, společný dialekt). V dobách byzantské říše vznikaly nové dialekty, na jejichž základě vzniká pak nová řečtina, proti staré řečtině velmi silně pozměněná, hlavně po hláskoslovné stránce. Přitom není dosud plně jasno, jak má nová spisovná řečtina vypadat, tj. jak se

mají zachovávat či nemají zachovávat starořecké tvary. Současný stav se charakterizuje jako „diglossie“, tj. dvojjazyčnost.

Nakonec uvádíme dvě skupiny indoevropských jazyků, dávno již vymřelých.

11. Jazyky anatolské jsou nově objevená skupina jazyků, které známe z 2. a 1. tisíciletí př. n. l. Nejdůležitější a nejlépe zachovaný je jazyk Hetitů, vládnoucího národa Hetitské říše z 2. tisíciletí př. n. l. Rozluštění hetitských textů (psaných klínovým písmem) českým orientalistou B. Hrozným mělo rozhodující vliv na indoevropskou srovnávací jazykovědu, která najednou měla k dispozici třetí (vedle staré indičtiny a řečtiny) indoevropský jazyk, doložený z velmi staré doby. I když se objevily mnohé pochybnosti a i když hetitština sama žila pod silným vlivem cizím (velká část hetitského slovníku je cizího původu, zatím neznámo jakého; gramatika je v lecčems silně odchylná, např. nemá femininum, konjunktiv, optativ aj.), ukazuje přece mnohé důležité rysy, které dovolují nově chápat historii indoevropských jazyků. Starobylý rys je např. hetitská heteroklise (jiný kmen v různých pádech, totiž např. kmen s poslední souhláskou *-r* v nominativě a akusativě, se souhláskou *-n* v ostatních pádech: např. heth. *vadar*, gen. *vedenas* „voďa“, srov. lat. *femur*, gen. *feminis* „stehno“).

Dále patří k anatolským jazykům luvijština a palajština z dokumentů hetitské říše, tzv. hieroglyfická hetitština, která dlouho přežila říši hetitskou, konečně pak z poloviny 1. tisíciletí doložené jazyky lyčtina (jazyk Lyků) a lydština (jazyk říše Lydské).

12. Tocharsky se mluvilo v polovině prvního tisíciletí n. l. v dnešní čínské provincii Sin-Ťiangu.

Vedle toho mluvily pravděpodobně indoevropskými jazyky další etnické jednotky, z jejichž jazyků se nezachovalo dostatečné množství památek, jako Ilyrové v dnešní Jugoslávii, s nimiž snad byli příbuzní někteří kmenové v Itálii, jako Messáповé v Apulii a kteří jsou snad předchůdci dnešních Albánců; dále Thrákové (v dnešním Rumunsku a Bulharsku), také někdy považovaní za předky Albánců; dále Frygové, jejichž jazyk se dochoval až do 6. století našeho letopočtu; Veneti v dnešním Benátsku.

II. Druhé co do počtu příslušníků v Evropě jsou jazyky uralské, kterými mluví ke 20 milionům lidí. Patří sem jazyky ugrofinské a samojedské. Samojedskými jazyky mluví Samojedi (Něnci, Selkupové aj.) v počtu ke 20 000 na dalekém severu západní Sibíře. Z ugrofinských jazyků je nejvýznamnější maďarština, doložená od 14. století, jazyk mocné uherské říše. Dnes mluví maďarsky asi 12 milionů lidí v Maďarsku a sousedních státech (v Československu asi půl milionu). Z dalších jsou význačné finština, estonština (Estonská

SSR), laponština (pastýři sobů na severu Skandinávie a na Kole), mordvinština (Mordvinská ASSR), čeremiština čili marijština (Marijská ASSR) atd. Mnohé z těchto jazyků nebyly literární; teprve zásluhou Velké říjnové socialistické revoluce a jazykové politiky SSSR mohly si národy jimi mluvící vytvořit samostatnou literaturu.

Uralské jazyky se v mnohém odlišují od jazyků indoevropských, např. od jazyků slovanských. Především se odlišují v tom, že přijímají velké množství koncovek tam, kde slovanské jazyky užívají pomocných slov nebo jedné koncovky s více významy; např. maďarské *szem* znamená „oko“, *szemem* – „mé oko“, *szemeim* – „mé oči“, *szemeinek* – „mým očím“, *szemeimben* – „v mých očích“.

III. Těmito vlastnostmi jsou jim podobny jazyky turkotatarské, mongolské a mandžutunguzské, které se někdy zahrnují pod společné jméno jazyků altajských. Dříve se mluvilo o společném kmene jazyků „uraloaltajských“, ale to jméno nemá opodstatnění.

Turkotatarských jazyků je veliké množství. Patří sem turečtina (dříve zvaná osmanská turečtina) v Turecku, dále jazyky četných národů Sovětského svazu: azerbajdžanština (Azerbajdžanská SSR), uzbečtina (Uzbecká SSR), turkmenština (Turkmenská SSR), kazachština (Kazašská SSR), kirgizština (Kirgizská SSR), kazaňská tatarština, baškirština, čuvaština, jakutština, altajština, tuvijština a mnohé jiné; v čínské provincii Sin-Ťiangu ujurština. Turkotatarské jazyky pocházejí z východní Asie. Nejstarší památky těchto jazyků jsou ze 7. století.

Mnohem méně početné jsou jazyky mongolské, kterými se mluví v Burjatské ASSR, v Mongolské lidové republice a v sousedních čínských provinciích (tzv. Vnitřní Mongolsko).

V rozsáhlých stepích východní Sibíře žijí drobné národy tunguzské. Jejich jazykům je blíže příbuzná mandžuština. (Z kmene Mandžů pocházela poslední čínská dynastie.)

IV. Není jasný původ korejštiny. Někteří ji kladou do blízké příbuznosti s jazyky altajskými, jiní ukazují na podobnost s japonštinou. Korejšťina žila pod staletým vlivem vysoké kultury čínské, převzala z čínštiny velké množství slov.

V. Totéž je třeba říci i o japonštině. Také původ japonštiny je nejasný. (Hledají se vztahy k jazykům jihovýchodní Asie.) A i zde je silný vliv čínský (čínské je např. i jméno hlavního města, *Tokio* – „východní hlavní město“).

VI. Jazyky paleosibijské je společný název pro jazyky čukočské (čukočtina, korjačtina, kamčadálština) a některé další drobné jazyky (giljačtina, jukagirština aj.). Všechny tyto jazyky náleží drobným kmenům na nejnižším stupni vývoje. Pro jejich povznesení byly podniknuty první kroky.

VII. Po indoevropských jazycích jsou nejrozšířenější skupinou jazyky tibetočínské, kterými mluví asi jedna čtvrtina lidstva – v Číně, Zadní Indii a ve východních krajích Indie. Vzájemný poměr tibetočínských jazyků není dosud uspokojivě probádán.

Patří sem především čínština, nejrozšířenější jazyk světa, jímž mluví na 600 milionů lidí. Je rozdělen (hlavně na jihu Číny) na množství dialektů navzájem těžko srozumitelných. Čínským jazykem je psána literatura jedna z nejskvělejších, s nejstarší tradicí literární. Menší význam mají druhé jazyky, siamština (thajština), barmština, tibetština a celé množství drobnějších jazyků v jižní Číně, na východě Indie a v Zadní Indii.

Jazyky této skupiny mají mluvnicki velmi odlišnou od mluvnic předcházejících skupin. Gramatické vztahy se vyjadřují zpravidla pomocí plnovýznamových slov (např. slovo *kei* znamená čínsky „dávati“ a dativ), místo našeho odvozování jsou tu složeniny, zvláště v čínštině velmi početné.

VIII. Podobnou mluvnicki mají – aspoň ve své většině – jazyky austroasijské, kterými se mluví v částech Přední a Zadní Indie. Ani příbuznost těchto jazyků není dosud pevně stanovena. Patří sem kambodžština (khmerština), jazyky mundá, např. santálí v Přední Indii a některé další drobné jazyky. Původ vietnamštiny není jasný. Podle některých patří sem, podle jiných do předcházející skupiny.

IX. Jazyky austronéské jsou rozšířeny po širém prostranství ostrovů od Madagaskaru po ostrovy Velikonoční a od ostrovů Havajských po Nový Zéland.

Nejdůležitější z nich jsou jazyky indonéské. Patří k nim malajština, jazyk Malajska a některých částí Sumatry, který se stal dorozumivacím jazykem v Indonésii a na některých dalších ostrovech jako indonéština (málo pozměněná malajština – úřední a kulturní jazyk republiky Indonésie), javánština (na Jávě), malgaština (jazyk ostrova Madagaskaru), tagalog a jiné jazyky na Filipínách, taivanština (jazyk malé menšiny jinak čínského ostrova Tchaivanu) a mn. j.

Mnohem menší na počet příslušníků jsou jazyky polynéské (havajština, tahitština, maorština na Novém Zélandu aj.), mikronéské a melanéské.

Mluvnicki jazyků austronéských se do značné míry podobá mluvnic předcházejících skupin, liší se však v tom, že základem jazyka jsou dvojslabičná slova, např. *mata* – „oko“, *hari* – „den“ atd. Složeninami se tu tvoří i taková pojmenování jako *slunce*, malajsky *mata-hari*, *vdova* – havajsky *vahine kane-make* („žena-muž-zemřítí“). Hláskoslovně jsou význačné hlavně polynéské jazyky tím, že ukazují, jak málo hlásek, hlavně souhlásek, může mít plně vyvinutý lidský jazyk. Havajština má pět samohlásek (*a, e, i, o, u*) a osm souhlásek (ráz *‘, k, p, m, n, v, h, l*).

X. Jménem jazyky papuánské označují se některé drobné jazyky na Nové Guineji a blízkých ostrovech, zřetelně odlišné od austronéských.

XI. Původní obyvatelé Austrálie a Tasmánie (zde vymřeli) mluví (nebo alespoň mluvili) četnými jazyky, jejichž vztah není jasný.

XII. Jižní část Přední Indie a část Ceylonu zaujímají jazyky drávidské (asi 100 milionů lidí). Patří sem především tamilština na jihovýchodě jižní Indie s literaturou již od IV. století, telugu ve státě Andhra, malajalam na jihozápadě aj.

XIII. Na území Kavkazu se mluví četnými jazyky kavkazskými. Tvoří zřejmě čtyři skupiny jazyků:

1. kartvelskou nebo jihokavkazskou (gruzínština, evanština),
2. abchazsko-adygejskou nebo západokavkazskou (abcházština, adygejšťina, jazyk Čerkesů),
3. drobnou skupinu bacbijsko-kistinskou,
4. dagestanskou (avarština, darginština, lezginština, tabasaranština aj.).

Vztah těchto skupin není objasněn.

Kavkazské jazyky jsou výrazné především po hláskoslovné stránce. Mají velké množství souhlásek a také souhláskových skupin. Čtyři nebo pět souhlásek na začátku slova není výjimkou, srov. gruzínské *mkvdari* – „mrtvý“, *mkvdrethi* – „hřbitov“.

Po stránce mluvnické jsou význačné ergativní konstrukcí větou, srov. výše.

XIV. Velmi podobného rázu jako kavkazské jazyky je baskičtina, jazyk asi půlmilionového národa, žijícího smutným životem utlačeného lidu v koutě Biskajského zálivu ve Francii a Španělsku.

XV. Ve staré Přední Asii a jižní Evropě se mluvilo četnými jazyky, z nichž zbývají někdy dlouhé a nám srozumitelné texty, ale jejichž původ je neznámý. Je to sumerština, předchůdce akkadštiny v Mezopotamii, elamština v jihozápadním Iránu, churrijština v Horní Mezopotamii, chattijština, předchůdce hetitštiny v Malé Asii, urartejšťina, řeč mocné říše urartejské na Kavkaze, etruština v Toskánsku, jazyk starého krétského písma „obrázkového“ a tzv. lineárního A (lineární B bylo rozlušťeno jako řečtina).

XVI. Přední Asii a severní Afriku zaujímají dnes jazyky semito-hamitské, jimiž mluví národy vedle indoevropských a tibetočínských v dějinách lidstva nejvýznačnější. Dělí se na čtyři skupiny. Nejvýznačnější je semitská. Sem patří především akkadština, jazyk staré Babylonie a Asyrie (která již v dobách říše perské a syrské ustoupila jinému semitskému jazyku, aramejšťině). Dále hebrejšťina, jazyk biblických Židů, který dostává dnes novou platnost ve státě Izrael. Hebrejšťině je blízkce příbuzná feničťina, kterou se mluvilo ve feničských městech

a koloniích, také ovšem v Karthagu. V Přední Asii ustoupily tyto tři jazyky aramejštině, která nebyla nikdy jazykem vládnoucího národa, ale rozšířila se díky trvalému státnímu sjednocení oněch krajin. Od 7. století zase ona ustoupila arabštině, nesené výbojem muslimským. Arabština se pak stala společným jazykem severní Afriky a Přední Asie od Maroka po Perský záliv a mluví jí asi 70 milionů lidí. Poslední semitská skupina – jihoarabština – ve své původní vlasti, jižní Arábii, ustoupila téměř úplně arabštině, jsouc omezena na drobné ostrovy (Sokotra, Karja-Murja) a malá území na jihoarabském pobřeží, zato však se mocně rozšířila ve východní Africe, zatlačujíc tak domácí jazyky kušitské. Zde vznikla ve starší době ethiopiština, nově pak amharština, úřední jazyk Etiopie, tigré a jiné jazyky.

Další skupiny, patřící k jazykům semitohamitským, jsou:

1. jazyky berberské (jazyk jedné poloviny obyvatel Maroka, jazyk Tuaregů, jazyky národnostních ostrovů v Alžírsku, Libyi, až v Egyptě),
2. egyptština (se svým posledním stadiem koptštinou),
3. jazyky kušitské (ve Východní Africe, zvl. gallaština a somálština),
4. hausa (Niger, Severní Nigerie) a některé jaz. příbuzné.

Všechny tyto skupiny kromě čtvrté ustoupily význačně jazykům semitským. Koptština zůstala jen jako liturgický jazyk egyptských křesťanů – jinak se v Egyptě mluví arabsky. Berberské jazyky ztratily ve prospěch arabštiny většinu svého území. Kušitské jazyky ztratily značnou část svého obvodu ve prospěch semitských jazyků původu jihoarabského.

Semitohamitské jazyky, zvláště pak semitské, a z nich nejvíce arabština, se v mnohém liší od druhých jazyků, zvláště po stránce morfologické. Základem slov jsou tu konsonanty, zpravidla tři (tzv. radikály), které jsou nositeli základního významu slova. Např. *k-t-l* znamená arabsky „zabít“, *k-t-b* znamená „psát“, *ch-b-z* znamená „péci“, *f-t-h* „otevřít“ atd. Samohlásky a některé další souhlásky pak význam blíže určují. Z kořene *ch-b-z* je *chabaza* – „pekli“, *chabbazum* – „pekař“, *chubzum* – „chléb“; z kořene *k-t-b* je *kataba* – „psal“, *katibun* – „písař“, *kitabun* – „kniha“, *kutubun* – „knihy“ atd.

XVII. Mezi semitohamitskými jazyky na severu Afriky a bantuskými na jihu mluví černošské obyvatelstvo velkým počtem jazyků, kterým se říká sudánské. Jméno to vyjadřuje jen zeměpisnou blízkost, nikoli genetickou příbuznost. Jejich vzájemný genetický vztah není jasný; např. francouzský afrikanista M. Delafosse stanovil tu šestnáct jazykových rodin. Jiní zase hledají příbuznost některých sudánských jazyků s jazyky bantuskými. Nejdůležitější ze sudánských jazyků (kterých jsou stovky) jsou mandišťina, peul čili ful (jazyk kmene Fulbe), nubijština, ewe (Togo, Dahome), joruba (záp. Nigerie), ibo (vých. Nigerie) aj.

Sudánské jazyky se velmi liší od jazyků sousedních a většina jich se podobá v gramatické stavbě čínštině.

XVIII. Široké oblasti jižní Afriky s výjimkou hotentotských jazyků v jihozápadní Africe a nově přenesených jazyků evropských (angličtiny a holandštiny v podobě zvané afrikaans) zaujímají jazyky bantuské, kterých je velký počet. V nových státech se dnes uplatňují některé z nich na úkor druhých. Tak se uplatňují suaheli, původně jazyk Zanzibaru a přilehlých pobřeží, po východní Africe, duala v Kamerunu, kongo v bývalém Belgickém Kongu.

Jazyky bantuské jsou památné svými tzv. třídami substantiv, tj. hodně diferencovanými rody, které se vyjadřují předponami (suahelsky 1. třída *m-*, plurál *wa*; 2. třída *m-*, plurál *mi-*, 3. třída *n-*, 4. třída *ki-*, *vi-* atd.) a podle nichž má předponu stejné třídy i přívlastek a přísudek.

XIX. V Jihozápadní Africe se mluví jazyky hotentotskými.

XX. V Grónsku, na severním pobřeží Ameriky, na ostrovech Aleutských a dokonce i na pobřeží Čukotky se mluví jazyky eskymácko-aleutskými, zcela úzce příbuznými. Gramatika těchto jazyků se velmi podobá gramatice jazyků uralských a altajských. Byly hledány dokonce genetické vztahy s jazyky ural-skými.

XXI. Na rozsáhlých pláních severozápadní Kanady a Aljašky, jakož i na některých místech Spojených států, se mluví jazyky Na-Dene s nejdůležitější skupinou athapaskou.

XXII. Na jih a východ odtud, ve východní Kanadě a přilehlých krajích USA, se hovořilo a dosud hovoří jazyky algonkinskovakašskými.

XXIII. Západní část Spojených států jakož i většinu Mexika zaujímají jazyky uto-aztec-tano, mezi něž patří i nahuatl, jazyk starého kulturního národa Aztéků.

XXIV. V Kalifornii se hovoří jazyky penutia.

XXV. Východní část Spojených států patřila skupině Hoka-Sioux, zahrnující mimo jiné i jazyky irokézské.

XXVI. Jazyky Ameriky Střední a Jižní byly sestaveny do čtených rodin (v publikaci *Les langues du monde* se jich uvádí přes sto).

Historie jazykovědy

Jazyka si všímá lidstvo odedávna. Již dlouho před tím, než vznikla věda, všiml si jazyka mythus a vysvětloval jeho problémy. Především je mnoho mytů etymologických. U starých Řeků, kteří měli mythologii rozvinutou, najdeme zde

mnoho příkladů. Tak Egejské moře má prý jméno po tragické události, kdy se v něm utopil Egeus. Zrovna tak Hellespont byl pojmenován po Helle, která tam utonula. Nejčastější případ takové etymologické báje je tzv. heros eponymos, tj. vymyšlený heros, praotec, se jménem utvořeným ze jména národa. Např. Ion je praotec Ionů, Čech je praotec Čechů atd. Když se takováto vyprávění stala z mythu pouze záležitostí literární, objevují se „poetické etymologie“. Slovo *potěh* se vykládá v pohádce tak, že švec jej objevil „po těch“, tj. po návštěvách Krista Pána a sv. Petra, *Olomouc* či *Holomóc* je prý z německého slova *die hohle Mütze* atd.

Vznik jazyka vykládá mythus zpravidla darem božím. Podle řeckého mythu dal prý lidem jazyk Hermes, nejchytřejší z bohů. V bibli se vypravuje o vzniku slov dvakrát. Jednak bůh nazval oblohu nebem atd., jednak Adam dával zvířatům jména, jaká uznal za vhodná. Proč lidé mluví různými jazyky, to řeší mythus o věži babilonské.

Z mythologie do vědy se dostává nauka o jazyku dvěma cestami; jednak potřebou praktickou (potřebou buď vycvičit v užívání vlastního jazyka nebo potřebou naučit cizímu jazyku), jednak potřebou teoretickou (jazykozpyt je součástí filosofie). Praktickou nauku o jazyce vidíme u starých Babyloňanů, kteří učili své žáky vymřelému a posvátnému jazyku sumerskému na základě sebraných slov a tvarů.

U Řeků se o jazyce zpočátku jen filosofovalo. Uvažovalo se, zda jazyk vznikl *dosei* (darem, tj. darem božím), nebo *thesei* (určením, tím, že některý chytrý člověk jazyk vymyslel a ostatní jej přijali) nebo konečně *fysei* (přirozeně). Z toho pak vycházejí úvahy o tom, zda názvy věcí jsou náhodné (dnes bychom řekli konvenční), či nutné (tj. zda věci musí být nutně zvány tak, a ne jinak). Tento problém řeší Platonův spis *Kratylos*.

Zatím praktické potřeby ukázaly už Řekům leccos v tajemství jazyka. Aristoteles zná už rozdíl jména a slovesa, popisuje význam slova, ví, co jsou synonyma, antonyma ap.

Úvaha o náhodnosti a nutnosti se přesunula později do otázek, kterým se říká analogie a anomalie, tj. do otázek, zda jazyk je pravidelný (analogický), či nepravidelný (anomální). Největší důležitost měly přitom problémy tvaroslovné. Skloňuje se jedno slovo jako druhé, nebo se skloňují různě? Z dlouhých diskusí o tom se došlo k pojmu vzoru (paradigmatu). Tak vlastně byla vytvořena řecká gramatika, vzor naší gramatiky, aspoň tvarosloví. Gramatik Dionysios Thrax napsal první soustavné dílo gramatické. Bylo to ovšem převážně tvarosloví, k němuž pak přistupovala syntax, tehdy ještě, jak ji ve spisech napsal Apollonios Dyskolos, jen nauka o užívání slovních druhů a jejich tvarů.

Gramatika byla tehdy vědou školní a měla za úkol cvičit děti z vyšších vrstev v užívání mateřského jazyka ve veřejném životě. V tom se k ní družila rétorika, nauka řečnictví.

Od Řeků přejali jazykozpytnou teorii i praxi Římané, od těch pak středověcí gramatikové. Nepřinesli však mnoho nového. Nebylo toho ani třeba. Římané se učili latinsky a řecky – a latina je řečtině velmi podobná, nebylo tedy třeba jazykozpytnou teorii novému jazyku příliš přizpůsobovat. Ve středověké západní Evropě se učili latinsky. Středověcí gramatikové přinesli některá zdokonalení (přenesli např. pojetí podmětu a přísudku z logiky do jazykovědy, rozlišili jméno podstatné a přídavné).

Nová situace nastala, když na konci středověku se nové vrstvy společenské začaly hlásit o svá práva. K těm se hovořilo ne již latinsky, ale v jejich národních jazycích. Tak vznikla potřeba teoretického zkoumání národních jazyků. Jako v jiných zemích, i u nás vznikla linguistická literatura, ať teorie výslovnosti a pravopisu, ať teorie řečnictví (Blahoslav), ať soustavná mluvnice (Vavřínek Benedikt z Nedožer aj.).

Tak bylo poznáváno veliké bohatství jazyků Evropy. Ale zámořské cesty objevily ještě mnohé a mnohé jazyky po celém světě. Do konce 18. století byly známy stovky jazyků. Bylo potřeba celé to bohatství nějak utřídit.

A tak se začaly sepisovat jazyky, nejprve do „slovníků“ světových, to znamená, sbírala se nejzákladnější slova všech jazyků světa. Později se začalo uvažovat o vzájemném poměru jazyků.

Doba kol. r. 1800 je dobou mocného rozmachu jazykovědy. Na jedné straně probouzející se národy pěstují si svůj národní jazykozpyt (u Němců je jeho zakladatelem Adelung, u nás J. Dobrovský), na druhé straně hledá vzrnající se buržoazie nejširší spojení se světem i po stránce jazykové.

Největší událostí jazykovědy tehdejší doby je objev genetických vztahů, svazků mezi jazyky, především mezi většinou jazyků Evropy a jazyky indickými a iránskými. Tak vznikla srovnávací jazykověda evropská, a vedle ní ugrofinská, semitská a jiné. Z počátku mělo toto srovnávání ráz náhodného shledávání podobností, teprve poněkud se uplatňuje vědomí pevné zákonitosti v jazykovém vývoji. Teprve však v 70. letech zavedli mladogramatici pevnou metodu do jazykovědy. Stanovili, že základním pravidlem jazykového vývoje je hláskoslovný zákon, který nezná nevysvětlitelných výjimek, a analogie. Tehdy se již jazykovědná práce do široka rozrostla a mohlo se přikročit k sestavování velkých kompendií. U nás je hlavou tohoto jazykozpytu Jan Gebauer.

Mladogramatici tak plně ovládli pole. Povstala ovšem zase proti nim oposice, a to z nejrůznějších posic. Idealistická novofilologie chce v jazyce vidět výtvar ducha a v řeči jednotlivce samostatný projev individua. Trombetti se svými fantastickými etymologiemi chtěl by geneticky sjednotit všechny jazyky světa.

V době po první světové válce se v západní a střední Evropě, a zejména u nás, uplatňoval tzv. strukturalismus. Snažil se správně vybědnout z atomismu, mladogramatického positivismu, ale přecházel do schematisování jazyka a nedoceňoval historické zkoumání jazyka.

Marxistické zkoumání jazyka má výtečné předpoklady, protože klasikové marxismu se velmi často věnovali linguistickým otázkám. Jazyk má totiž významnou úlohu v historii lidstva, jak v předhistorii, kdy se tvořily kmeny, kmenové svazy a národnosti (o tom píše především Engels v *Původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu*), ale také v historii, kdy se tvořily národy s jednotným jazykem (to připomínají klasikové marxismu často), tak konečně v nejnovější historii, kdy bylo třeba upravit soužití národů nejrůznějších jazyků v rámci jednoho státu (prakticky se to uplatňuje v národnostní a jazykové politice SSSR). Filosofické důsledky marxismu pro jazykovědu plynou především z Leninova díla *Materialismus a empiriokriticismus*.

O marxistické pojetí jazykovědy se pokoušela především škola Marrova. Ale, jak jsme na to vícekrát poukázali, dostala se svými jednostrannými výklady do slepé uličky. Diskuse na stránkách *Pravdy* r. 1950 ukázala chybnost Marrových názorů.

Význačným rysem jazykovědy posledních let je uplatňování výsledků druhých věd v jazykovědě, především logiky a matematiky. Jazykovědci si uvědomují, že jejich cesta je částečně společná s cestou logiky a snaží se využít toho, k čemu nová logika dospěla v nauce o výroku aj. Podobnými způsoby pomáhá lingvistice i matematika, která může osvětlovat cesty konstrukce textu (např. pro účely strojového překladu) aj.

Evokace jako problém jazyka a literatury

(1963)

1. Úkolem tohoto článku je pokusit se osvětlit některé důležité stránky vztahu jazyka a literatury. O této otázce bylo publikováno již mnoho prací, ale dosud jsme velmi daleko od jednoznačného vysvětlení věci. Uvažuje se i,¹ zda je literatura jazyk či umění nebo přesah mezi jazykem a uměním.

2. Dosavadní způsoby řešení problému je možno charakterizovat asi takto: Buď se vychází a) z významu literárního díla, z jeho obsahu, nebo b) z jazykového výrazu.

a) Vykládá se obsah díla, jeho ideologický dosah, vše, co vnímavého čtenáře – jakým je také analytik díla – zaujme. Jakou úlohu v tom má jazyk, o to se analytik díla nestará – a tím méně se stará o to, co to jazyk je. Je tedy jazykový výraz přitom opominut, resp. je traktován jen jako ozdoba díla nebo jako jeho šat a nevýznamný nástroj spisovatele. Toto pojetí bývá běžné v literárních analýzách, v příručkách apod.

K tomuto pojetí mají blízko – uvědoměle či neuvědoměle – lingvisté, kteří zkoumají autorský styl. Někdy se tento názor objeví explicitně. Tak např. V. V. Vinogradov² postuluje vedle lingvistiky a literární vědy „třetí vědu“, totiž lingvistiku (stylistiku) literárního díla. I když jiní pracovníci v stylistice nesouhlasí s takovými formulacemi,³ není z konkrétních prací souvislost stylu a literárního díla zřejmá.

b) Vychází-li se z jazykového výrazu, literatura pak má základ v jazyce, ba je vlastně sama jazykem. Sem patří všechny literární rozborů, které vycházejí z hesla, že literární tvorba znamená zaměření na výraz sám.

¹ Sol Saporta, *The Application of Linguistics to the Study of Poetic Language*, sb. *Style in Language*, New York 1960, s. 84.

² V. V. Vinogradov, *Jazyk chudožestvennoj literatury*, Moskva 1959, s. 3–4.

³ K. Hausenblas, *Aktuální problémy lingvisticky a literárněvědně orientované stylistiky*, Čs. rusistika 7, 1962, s. 165.